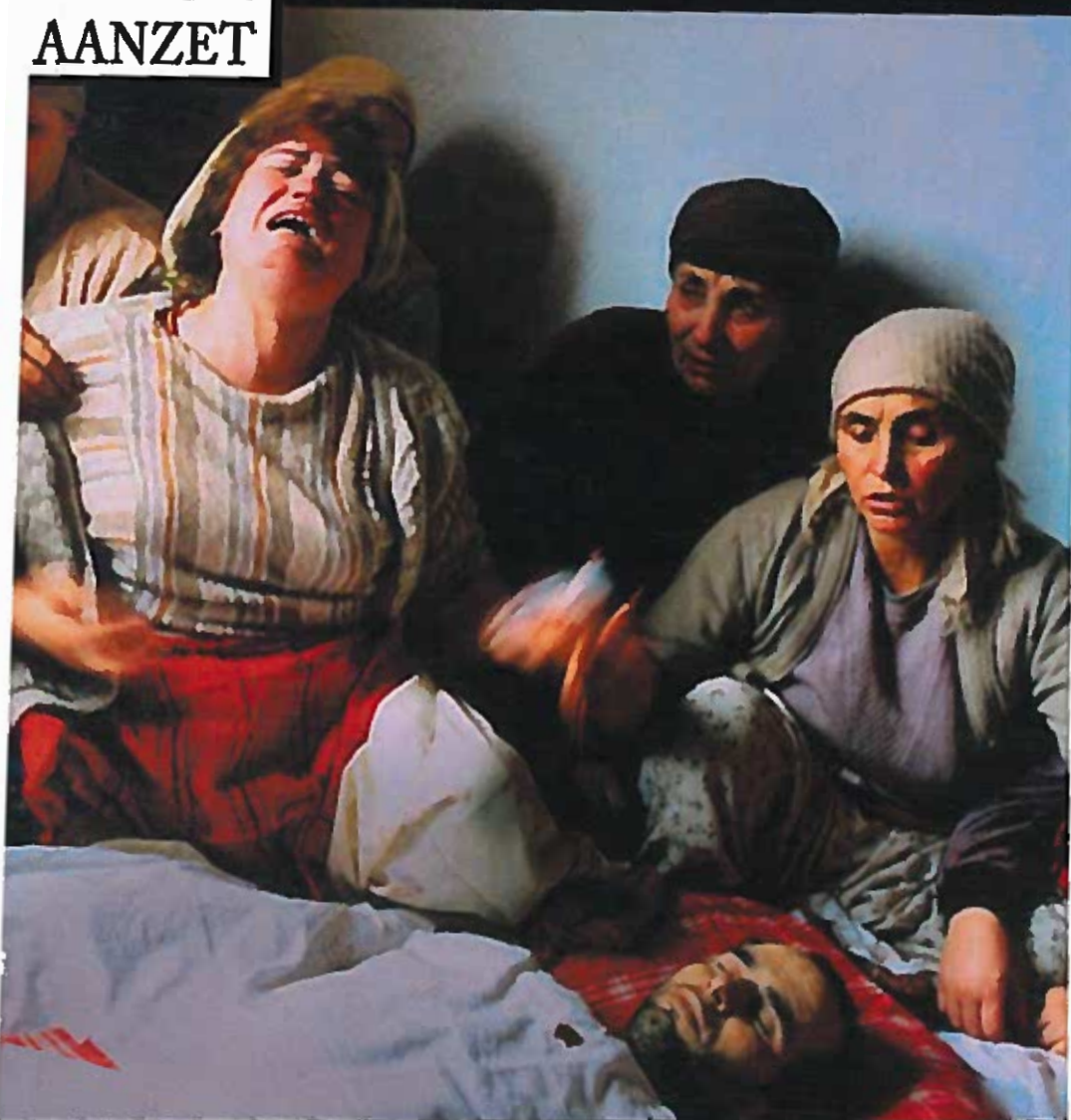

A

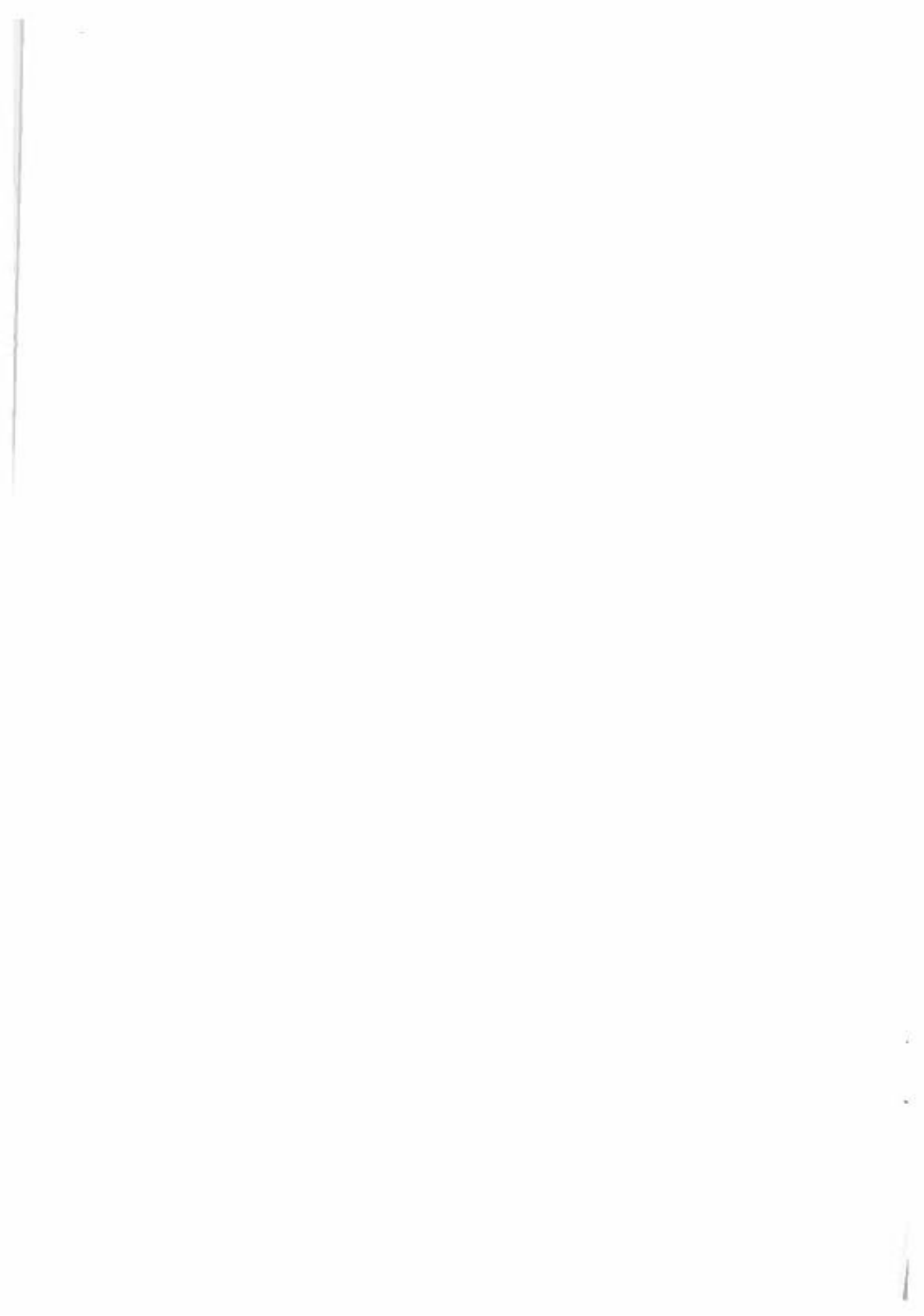
AANZET

AANZET

JAARGANG 23, NR. 2

OVERLEVEN NA DE GENOCIDE

Historisch Tijdschrift *Aanzet* – Jaargang 23 nr. 2 ‘Genocide’

Colofon

Historisch Tijdschrift *Aanzet*, opgericht in 1982, wordt sinds 2000 uitgegeven door de Utrechtse Historische Studenten Kring. Sinds 1 september 1999 bestaat een jaargang uit drie themanummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of historische uitgaven te recenseren.

Redactie

De *Aanzet*-redactie bestaat uit studenten die op vrijwillige basis werken. Naast hun functie als gewoon lid, hebben enkelen een nevenfunctie in de redactie. Zij studeren geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Redactieleden

Tom van Bruggen
Ditte van Dulmen Krumpelman
Rogier Koedijk
Erik van Lakerveld
Christie Miedema (vz.)
David Onland

Redactie-adres

Historisch Tijdschrift *Aanzet*
Drift 10
3512 BS Utrecht
tel. 030 2536449
aanzet@let.uu.nl

Abonnementen

Een jaarabonnement kost € 7. Steunleden betalen € 12.

Giro: 53.60.314
t.n.v.: UHSK
3512 HL/66 Utrecht
o.v.v. het gewenste abonnement

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij twee maanden voor afloop opgezegd.

Leden geven een adreswijziging door aan de redactie

Losse nummers

Losse nummers zijn verkrijgbaar bij het Boekenfonds van de Utrechtse Historische Studentenkring (€ 2,50)

ISSN: 0926-1265

Omslag

Arjan van der Gaag

Rectificatie

Op de omslag van het vorige nummer met thema 'Africa Romana' stonden jaargang en nummer onjuist vermeld. De correcte gegevens van 'Africa Romana' zijn jaargang 23 nummer 1.

Inhoud

Voorwoord	4
Perspectief	
B. de Graaff, <i>Genocide en de verwerking ervan</i>	5
Artikelen	
Ferenc Roos, <i>Republika Srpska</i>	9
Margje Meeusen, <i>Post Traumatisch Stress Syndroom en traumaverwerking</i>	18
Sander van Vliet, <i>Bosnië-Herzegovina ondermijnd</i>	27
De Passie	
... van Carine van Rhijn (C. Miedema)	36
Kortom	
N. Adler, <i>Overleven na de Goekag</i> (C. Miedema)	39
T. de Moor en J. L. van Zanden, <i>Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa</i> (T. van Bruggen)	41
L. Richardson, <i>Wat terroristen willen</i> (R. Koedijk)	43
C. Hanken, <i>De Koning is Dood!</i> (D. Onland)	45
Agenda	47
Literatuurlijsten	48

Voorwoord

Voor de Verenigde Naties is het toezien op het naleven van de mensenrechten één van de belangrijkste taken. In het geval van grootschalig menselijk lijden kan de VN Veiligheidsraad besluiten tot het sturen van *peacekeepers* of zelfs *peace-enforcers* ter voorkoming of beëindiging van humanitaire crises.

Genocide, massamoord op of het toebrengen van ernstig lichamelijk of geestelijk letsel aan een bepaalde bevolkingsgroep met als doel etnische zuivering, is zo'n geval van grootschalig menselijk lijden. Helaas is het bijna onmogelijk gebleken genocide te voorkomen of te beëindigen. Vaak komt humanitaire en militaire hulp te laat en wanneer deze hulp komt is het mandaat onduidelijk en weinig daadkrachtig. Dit laatste is precies waar de Nederlandse vredeshandhavers van Dutchbat III tegenaanliepen in Srebrenica. Zij konden in 1995 niet voorkomen dat het Servische leger de Bosnische enclave omverliep en ten minste 7000 mannen vermoordde.

Srebrenica is een groot trauma, politiek gezien en voor de uitgezonden militairen, in de recente Nederlandse historie en is door de commissie Van Oostrom zelfs opgenomen in de Canon der Nederlandse Geschiedenis. Uiteraard zijn ook de Bosniërs getraumatiseerd. De vraag is hoe slachtoffers van genocide en nabestaanden omgaan met hun verleden? Hoe kunnen Joden, Tutsi's en Bosniërs hun trauma verwerken? Dat is het thema van deze *Aanzet*, waarbij de genocide in Bosnië centraal staat.

In het Perspectief geeft Bob de Graaff een inleiding op het begrip genocide en de mogelijkheden tot traumaverwerking. De Graaff betoogt dat er geen standaard oplossingen zijn. Berechting, zuiveringen van het staatsapparaat, waarheidscommissies, herdenkingssymbolen (zoals monumenten, herdenkingsdagen en musea) en hulpverlening vormen een deel van het verwerkingsproces. Ferenc Roos gaat in zijn artikel *Republiek Srpska: het verschil tussen woorden en daden* in op de daadwerkelijke naleving van de afspraken die bij de beëindiging van de oorlog in Bosnië zijn vastgelegd in het Akkoord van Dayton. Margje Meeusen onderzoekt in *Post Traumatisch Stress Syndroom en traumaverwerking* de traumahulpverlening na de oorlog in Bosnië en hoe deze zich heeft ontwikkeld sinds de Holocaust. Sander van Vliet betoogt in *Bosnië-Herzegovina ondermijnd* dat het ontmijningsproces in Bosnië verre van soepel verloopt. Wederopbouw is belangrijk in het proces van traumaverwerking, maar beide worden wel erg bemoeilijkt wanneer mijnen nog altijd een groot risico vormen.

Tot slot rest ons hier een verschuiving op de redactie te melden. Helaas stopt Ditte van Dulmen Krumpelman met haar werk voor *Aanzet*, wij bedanken Ditte uiteraard voor haar inzet. Daar staat tegenover dat wij blij zijn Erik van Lakerveld te verwelkomen als nieuw redactielid.

Rogier Koedijk

Genocide en de verwerking ervan *Een inleiding*

Bob de Graaff

Genocide en de sociale wetenschappen

Genocide is als begrip pas gemunt aan het eind van de Tweede Wereldoorlog als 'a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups, with the aim of annihilating the groups themselves'. Als feit bestaat genocide echter al veel langer, zoals ook erkend werd in de Genocideconventie van 1948. Dit verdrag omschrijft genocide als handelingen die begaan worden met de bedoeling 'to destroy in whole or in part a national, ethnic, racial or religious group as such'. Uit de conventie blijkt dat genocide niet uitsluitend massamoord omvat, maar ook het toebrengen van ernstig lichamelijk of geestelijk letsel aan leden van de vervolgte groep; het opzettelijk aan de groep opleggen van levensvoorwaarden die gericht zijn op haar gehele of gedeeltelijke lichamelijke vernietiging; het nemen van maatregelen bedoeld om geboorten binnen de groep te voorkomen; en het gewelddadig overbrengen van kinderen van de groep naar een andere groep, zoals bijvoorbeeld is gebeurd met aboriginals of Maori's.

Genocide is niet alleen een verschijnsel dat wordt bestudeerd door juristen. Ook sociale wetenschappers hebben zich er de afgelopen decennia intensief mee beziggehouden en hebben gepoogd de wezenskenmerken van genocide in kaart te brengen. Zij ontdekten dat genocide vaak plaatsvindt in samenhang met (burger)oorlog. Dikwijls is het het gevolg van een ernstige maatschappelijke en politieke crisis, destabilisering, depacificatie en toenemend gebruik van geweld. Een omstandigheid waaronder genocide ook een kans krijgt is een moderniseringsproces, waarbij een minderheidsgroep het relatief goed lijkt te doen. De dominante groep stelt vaak het geweldsmonopolie van de staat ter discussie, maar de staat heeft vrijwel altijd een leidende rol. Een repressief of tiranniek bewind verhoogt juist de kans op genocide. Genocide vindt dan ook altijd van bovenaf plaats, maar gaat samen met gedogen van gewelddadige acties aan de basis. Bovendien maken staten in zulke situaties frequent gebruik van paramilitaire eenheden, milities of bendes. Een belangrijk onderdeel van het genocidale proces is het element van straffeloosheid voor moorden, het goedpraten en legitimeren door de overheid. Genocide is niet een uitvloeisel van incidenten. Het gaat om een voortdurend proces, waar meestal een globale planning aan ten grondslag ligt. Er kunnen dan ook verschillende fasen worden onderscheiden. De uiteindelijke genocide is dikwijls de uitkomst van een proces waarin de slachtoffergroep al in verre-gaande mate is gediscrimineerd, vervolgd of onrecht en soms geconcen-

treerd. Is het daadwerkelijke moorden eenmaal op gang gekomen, dan leren de massamoordenaars al doende. Langzamerhand ontstaat er routine in het doden en begint het denken van de daders overheerst te worden door efficiencyvraagstukken. Het moorden stopt ten slotte meestal pas door ingrijpen van buitenaf.

Het genocidale proces wordt gedragen door een ideologie, die tegelijk de diagnose van de crisis stelt (het aanwijzen van zondebokken) en een therapie biedt (uitroeiing). Het zal niet verbazen dat de ideologie vaak extreem nationalistisch en exclusivitsch van aard is. Zij ontkent het recht om 'anders' te zijn en keert zich tegen gematigde krachten, ook in het eigen kamp. De ideologie geeft vorm aan en ondersteunt de dehumanisering van de slachtoffers, die soms als parasieten of kakkerlakken worden omschreven, met behulp van wijdverbreide propaganda. Dat het normbesef van de daders niet geheel vervallen is blijkt uit het versluierd taalgebruik waarmee vaak instructies worden gegeven en het feit dat bevelen meestal slechts mondeling worden verstrekt. Zowel de sporen van het besluitvormingsproces als die van de uitvoering worden uitgewist. Ook is intussen duidelijk geworden dat genocide over het algemeen situationeel bepaald is. De uitvoerders zijn meestal gewone mannen en soms ook vrouwen die – anders dan vaak gedacht wordt – zelden gedwongen worden tot moorden. Rolconformerende en aanpassing aan het groepsgedrag zijn veel belangrijkere verklaringen.

Verwerking

Hoeveel honderdduizenden of miljoenen doden er ook vallen bij de moorden, genocide is nooit totaal. Er blijven altijd slachtoffers die aan het hun toebedachte lot ontsnappen en er zijn altijd nabestaanden van de slachtoffers. Daarmee staat ook vast dat de slachtoffergroep een houding zal moeten ontwikkelen ten opzichte van het ingrijpende verleden. Hoe ingrijpend die ervaring is, blijkt wel uit opmerkingen na de Tweede Wereldoorlog dat Auschwitz de hel op aarde was, dat na Auschwitz God niet meer bestaat of dat er in elk geval moest worden nagedacht of er na Auschwitz nog een theologie bestond.

Verwerking van genocide is dan ook een moeilijke zaak. Vragen die zich daarbij voordoen zijn bijvoorbeeld: hoe doorbreek je de cyclus van haat tussen daders en slachtoffers? Wat is vanuit het oogpunt van de slachtoffergroep een bevredigende oplossing na alles wat is voorgevallen? En wie is gerechtigd tot vergeving? Intussen zijn tal van instrumenten bedacht die het mogelijk moeten maken voor de nabestaanden om genocide en de gevolgen ervan te verwerken, al schiet natuurlijk elk middel tekort om de gedode personen weer tot leven te wekken. Tot die instrumenten behoren: berechting; zuivering; waarheids- en verzoeningscommissies; publieke historische verantwoording; schadevergoeding; de oprichting of instelling van musea, monumenten en herdenkingen; herinrichting van het onderwijs; therapeutische

hulpverlening; en opsporing van vermisten.

Berechting of waarheids- en verzoeningscommissies

Het is onmogelijk hier op de effecten van al deze mogelijke maatregelen in te gaan. Daarom zal worden volstaan met een vergelijking tussen berechting en een waarheids- en verzoeningscommissie, die elkaar overigens niet geheel hoeven uit te sluiten. De voordelen van berechting zijn: de rechtsgang vervangt primitieve wraak of machtsuitoefening; er is sprake van *fairness*, het leed van de slachtoffers wordt erkend en individuele daders worden ter verantwoording geroepen. Internationale berechting draagt bovendien bij tot ontwikkeling van het internationaal (straf)recht en tribunalen creëren documentatie die van belang kan zijn voor latere historici. Nadelen zijn onder meer dat het vaak gaat om overwinnaarsrecht, dat pas wordt geschreven tijdens het proces. Er bestaat een kans op showprocessen en op politisering, waarbij het vredes- of verzoeningsproces in gevaar kan komen. Bovendien is berechting gezien de grote aantallen daders en misdrijven noodzakelijkerwijs selectief. Berechting van vijf procent van de daders is al een heel hoge score. Dit komt mede doordat in de ongeordende verhoudingen na een conflict arrestaties moeilijk zijn. Een risico is dat het bestaan van een tribunaal, terwijl er nog geen vrede is, zelfs tot een verlenging van het conflict kan leiden, aangezien verantwoordelijke leiders moeten vrezen dat zij na vredessluiting berecht zullen worden.

Een waarheids- en verzoeningscommissie dient vaak vele doelen tegelijk, zoals uiteraard waarheidsvinding of op z'n minst het tegengaan van ontkenning; het zichtbaar maken en ter verantwoording roepen van de daders; het blootleggen van bevelslijnen; het achterhalen van vindplaatsen van slachtoffers of van informatie over de laatste uren van een gestorvene; erkenning van het leed dat de slachtoffers is aangedaan; herstel van hun waardigheid; empathie betonen met de slachtoffers; het openen van de ogen van de bystanders, die meestal beweren van niets geweten te hebben; het creëren van een nationale narratio; het scheppen van normen en waarden omtrent mensenrechten en democratie; afwijzing van het oude regime en legitimering van het nieuwe bewind; het bieden van een podium voor daders om om vergeving te vragen; het humaniseren van de daders; het scheppen van een basis voor schadevergoeding; en ten slotte, vanzelfsprekend, verzoening.

Ondanks al die positieve doelstellingen kennen waarheids- en verzoeningscommissies ook beperkingen. Zo is hun tijdsduur vaak krap bemeaten, leiden hoge verwachtingen tot teleurstelling en durven slachtoffers en daders niet vrijuit te spreken als de oude machthebbers nog een zekere mate van macht hebben. De regels voor een eerlijk proces ontbreken en meestal komt slechts een beperkt deel van de gepleegde misdrijven aan de orde. Ook blijken de begrippen 'waarheid' en 'verzoening' veel problematischer dan op

het eerste gezicht lijkt. Over wiens waarheid hebben we het: die van de slachtoffers; die van de daders of die van de bystanders? Bestaat er zoiets als een therapeutische waarheid of is dat een illusie? En wie moeten met elkaar worden verzoend: individuele daders en slachtoffers of hun nabestaanden? Moeten daders of slachtoffers en hun nabestaanden met hun persoonlijke lot worden verzoend? Of moet er sprake zijn van een nationale verzoening? Het is dus niet gemakkelijk op voorhand te bepalen welke middelen moeten worden ingezet. Zo kunnen de middelen onderling tegenstrijdig zijn. Gerechtelijke procedures kunnen bijvoorbeeld verzoening en wederopbouw in de weg staan. Ook de verschillende vormen van berechting en waarheidsvinding kunnen elkaar belemmeren. De ene keer gaat het om vaststelling van de individuele straf; een andere keer wordt gezocht naar collectieve verantwoordelijkheid.

Een succesvolle 'afrekening' met het verleden vereist dus een goed uitgebalanceerd totaalpakket van middelen, maar dat is tegelijk vrijwel uitgesloten. Vaak heerst er direct na een conflict namelijk nog chaos. Het juridisch instrumentarium ontbreekt dikwijls, doordat rechters in de voorafgaande fase gecorrumpeerd zijn, advocaten vervolgd zijn of bescherming van getuigen onmogelijk is. Zuiveringen van het ambtenaren- en gezagsapparaat bedreigen de bestuurlijke continuïteit en de veiligheid. Daarom worden ze dikwijls slechts in beperkte mate doorgevoerd, wat weer kwaad bloed kan zetten bij mensen die zich slachtoffer van deze daders voelden. In veel gevallen is het oude regime dus nog niet geheel verdwenen en kunnen zich machtstegenstellingen voordoen tussen restanten van dit oude bewind en de nieuwe machthebbers.

Geen panklare oplossingen

Het maakt dan ook nogal uit of het oude regime verslagen is of door onderhandelingen de macht overdroeg; of het oude regime van buitenaf of van binnenuit verslagen is; en of er veel of weinig daders en relatief veel overlevenden zijn of weinig. De situatie waarin Hutu's en Tutsi's weer een nieuwe samenleving moeten opbouwen verschilt nogal van die in Duitsland, waar na 1945 nog nauwelijks joden over waren. Kortom, er bestaan geen panklare oplossingen. Telkens zal naar een optimale mix moeten worden gezocht en per situatie zal ook blijken dat geen enkele mix bestand is tegen de tand des tijds. Met het verschrijden van de jaren wijzigen de opvattingen omtrent de accenten die gelegd moeten worden en worden eerder gevonden oplossingen ter discussie gesteld. Kortom, voer voor historici.

Prof. Dr. B.G.J. de Graaff is hoogleraar terrorisme en contraterrorisme aan de Universiteit van Leiden en bijzonder hoogleraar politieke en culturele reconstructie vanuit humanistische perspectieven aan de Universiteit Utrecht (Socrates-leerstoel).

Republika Srpska Het verschil tussen woorden en daden

Ferenc Roos

"This victory will not be secure unless we all get to work to ensure that the promise of this moment is realized."

Warren Christopher

Met deze woorden drong de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Warren Christopher, op 21 november 1995 aan op een constructieve en welwillende houding van alle aanwezigen. Naast hem stonden de presidenten Izetbegović van Bosnië, Tudman van Kroatië en Milošević van Servië. Samen presenteerden zij een akkoord dat zij na drie weken intensief onderhandelen op een legerbasis in Dayton, Ohio bereikt hadden. Met dit akkoord kwam een einde aan de genocidale oorlog in Bosnië en Hercegovina die meer dan drie jaar duurde en naar schatting honderd- tot tweehonderdduizend levens gekost heeft.

Het akkoord omvatte een verdeling van Bosnië in twee aparte entiteiten, namelijk de Moslim-Kroatische Federatie en de Republika Srpska voor Bosnische Serviërs. Het moest het startpunt vormen voor een integratieproces tussen deze gebieden, welke uiteindelijk zou moeten leiden tot een Bosnische eenheidsstaat. Inmiddels zijn er twaalf jaren verstreken en blijkt er in de praktijk weinig van dit proces terecht te zijn gekomen. Sterker nog, Bosnië geniet voornamelijk de reputatie van oorlogsgebied en in sommige opzichten zelfs van een hopeloos verdeelde staat zonder veel toekomstperspectief.

Hoewel er veel onderzoek gedaan is naar allerlei facetten van de oorlog, is er bijzonder weinig aandacht besteed aan de motivatie van de voormalige strijdende partijen om de inhoud van het Akkoord van Dayton daadwerkelijk te implementeren. Met name in de Republika Srpska, het toneel van extreem Servisch nationalisme, bleek deze motivatie ver te zoeken. Ook de opkomst van lokale, gematigde politici tussen 1995 en 2000 bracht geen einde aan het streven naar een verregaande vorm van autonomie.

Dit artikel zal ingaan op de manier waarop het Akkoord tot stand kwam. Vervolgens komen de rechten en plichten van de entiteiten aan de orde en worden de politieke ontwikkelingen van de Republika Srpska besproken. Tot slot zal worden aangetoond wat er uiteindelijk van de implementatie terecht

is gekomen. Dit alles moet leiden tot een antwoord op de vraag in hoeverre gematigde Bosnisch-Servische politici tot 2000 bijdroegen aan de naleving van de afspraken in het Akkoord van Dayton, met name met betrekking tot de status van hun entiteit. Kortom, het zal duidelijk worden of de waarschuwing van Warren Christopher is blijven hangen.

Onderonsje van Presidenten

Op 1 november 1995 kwamen de vertegenwoordigers van de strijdende partijen in Bosnië aan op de Amerikaanse Wright-Patterson vliegbasis in Dayton, Ohio. De delegaties stonden onder leiding van de Bosnische president Alija Izetbegović, de Kroatische president Franjo Tudman en de Servische president Slobodan Milošević. Dat de belangen van de Bosnische Kroaten en de Bosnische Serviërs behartigd werden door de presidenten van de buurlanden van Bosnië heeft enkele duidelijke redenen.

Allereerst wierp Milošević zich tijdens een bezoek van de Amerikaanse onderhandelaar Richard Holbrooke aan Belgrado in augustus 1995 op als de formele vertegenwoordiger van de Bosnisch-Servische leiders Radovan Karadžić en Ratko Mladić. Middels een brief van de Servische patriarch Pavle toonde hij namelijk aan namens alle Servisch-Orthodoxen te spreken. Hoewel hij alle banden met de Bosnische Serviërs had verbroken in 1994, wilde hij voor hen een overeenkomst sluiten nu zijn eigen land gebukt ging onder economische sancties als gevolg van de oorlog in Bosnië. Gezien de internationale arrestatiebevelen van het Joegoslavië Tribunaal tegen Karadžić en Mladić was deze brief tevens een praktische doorbraak voor Holbrooke: eindelijk vond hij een geschikte onderhandelingspartner.

Tijdens dit bezoek stelde Milošević voor een internationale bijeenkomst te houden om een eventuele vredesovereenkomst te bespreken. Naast Izetbegović drong hij aan op deelname van de Kroatische president Tudman. Net als de Servische president zou hij het morele leiderschap voor de Bosnische Kroaten op zich nemen. Daarnaast zou de positie van de Kroatische Serviërs in Oost-Slavonië meteen besproken kunnen worden. Gezien de regionale spanningen met etnische Serviërs zou een oplossing voor deze kwestie bijdragen aan een einde van het geweld in Bosnië.

Aangezien het nu duidelijk was met welke partijen de Amerikaanse onderhandelaar aan de slag kon, bezocht Holbrooke hen regelmatig om een reeds bestaand plan van onder andere de Verenigde Staten en Duitsland bij te schaven zodat het acceptabel zou zijn voor alle betrokkenen. Middels deze pendeldiplomatie en diverse bijeenkomsten in onder andere New York begonnen de onderhandelingen in Dayton op basis van een principeakkoord. Hierin was bijvoorbeeld vastgelegd dat Bosnië een staatkundige eenheid zou blijven met een Servische, een Kroatische en een Bosnische president. De directe onderhandelingen van november zouden de puntjes echter op de 'i' moeten zetten met betrekking tot zaken als de grondwet, de politieke struc-

tuur van de Bosnische overheid en de precieze verdeling van het grondgebied.

De Bosnische Serviërs maakten officieel deel uit van de delegatie van Milošević. Al snel bleek echter dat zij geheel geen onderhandelingspositie toebedeeld kregen. Alle besprekingen met de verschillende tegenpartijen verliepen via de Servische president. Vaak bleek ook dat hij buiten hen om besluiten nam waar zij het niet mee eens waren. Zo wisten zij pas op de laatste dag van de bijeenkomst dat Milošević onder druk van de onderhandelaars had ingestemd met het toekennen van het tot dan toe verdeelde Sarajevo aan de Federatie. Het is daarom de vraag in hoeverre het Dayton Akkoord een weerspiegeling is van de positie van de Bosnische Serviërs tijdens de onderhandelingen.

Dayton met betrekking tot de entiteiten

Het belangrijkste resultaat van de bijeenkomst in Dayton is een formele erkenning van de twee entiteiten in Bosnië waarbij beide voorzien zijn van hun rechten en plichten. De plichten hebben vooral betrekking op de samenwerking tussen de Federatie en de Republika Srpska op het nationale niveau. De rechten geven de beide gebieden daarentegen de mogelijkheid om hun afzonderlijke identiteit te benadrukken. Het is echter de vraag welke verhouding tussen deze rechten en plichten bestaan.

Het Akkoord van Dayton kent meerdere artikelen. Hiervan gaat artikel V, middels annex 4, in op de grondwet van Bosnië als geheel. In deze grondwet is de macht van de centrale overheid in Sarajevo beperkt tot zaken als buitenlandse politiek, monetair beleid en communicatie. Zodoende is er veel ruimte voor de entiteiten om hun eigen beleid op lokaal niveau te ontwikkelen. Bovendien zijn zij vrij om verbanden en overeenkomsten aan te

Slobodan Milošević
SERBIA

Alija Izetbegović
BOSNIA & HERZEGOVINA

Franjo Tuđman
CROATIA

Warren Christopher
USA

Ondertekening van het akkoord van Dayton

gaan met andere staten of buitenlandse organisaties indien dit niet in strijd is met de integriteit van de Republiek van Bosnië en Hercegovina.

Door een zwak centraal gezag te creëren kent het Dayton Akkoord vrij veel macht toe aan de Federatie en aan de Republika Srpska. De internationale gemeenschap heeft echter een invloedrijke rol voor zich opgeëist in Bosnië. Zo kan de grondwet enkel door deze gemeenschap aangepast worden en zijn er vele commissies in het leven geroepen om toe te zien op de ontwikkelingen van het land. Zodoende beschikt de internationale gemeenschap over voldoende instrumenten om de entiteiten in het gareel te houden.

Het akkoord van Dayton heeft in dit verband een negatieve en een positieve uitwerking op de status van de Republika Srpska. Het pakt negatief uit voor de Bosnische Serviërs omdat hun wens autonoom te worden niet in vervulling zal kunnen gaan. Het gebied wordt immers internationaal erkend als een onderdeel van Bosnië. Het akkoord werkt echter in het voordeel van deze entiteit aangezien het weinig verplichtingen stelt aan samenwerking met de centrale overheid van Bosnië. Deze zwakke overheid is daarentegen wel zeker van de steun van de internationale gemeenschap die veel zeggenschap heeft gekregen in Bosnië. Het is in dit staatrechtelijk schemergebied dat de Bosnische Serviërs een manier moeten vinden om hun Republika Srpska gestalte te geven.

De scheve verhoudingen tussen de rechten en plichten van de entiteiten heeft ertoe geleid dat het voor de Republika Srpska vrij makkelijk is om vooral de nadruk te leggen op het behoud van de zelfstandige positie van dit gebied. De grondwet van Annex 4 omschrijft de functies van de centrale overheid. Iedere poging om dit niveau meer verantwoordelijkheid toe te kennen kan dan ook stranden op de zogenaamde ongrondwettelijkheid van de voorstellen. Hoewel het duidelijk is dat Dayton een startpunt moest zijn voor een integratieproces, kan het ook uitgelegd worden als een akkoord waarmee de status-quo behouden kan worden.

Hoewel de onderhandelingen in Ohio uitgelegd zijn als een groot succes, kunnen er enkele aanmerkingen bij diverse onderdelen van het uiteindelijke resultaat geplaatst worden. Zo is vastgelegd dat de centrale overheid zijn financiële middelen ontvangt van de entiteiten. De controle op het budget van de nationale regering is natuurlijk een sterk middel in de handen van diegenen die uit zijn op behoud van de relatief onafhankelijke positie van Republika Srpska. Daarnaast kunnen wetsvoorstellen op centraal niveau door een meerderheid van de Servische volksvertegenwoordigers tegengehouden worden. In de praktijk kan dit dus neerkomen op een bijna onvermoeibare obstructie van alle voorstellen ter bevordering van de integratie.

Politieke ontwikkelingen Republika Srpska

Hoewel diverse internationale waarnemers waarschuwden dat verkiezingen niet te snel na het einde van de oorlog in Bosnië plaats zouden moeten vin-

den, werden deze onder druk van de Verenigde Staten toch uitgeschreven voor september 1996. Terwijl de verkiezingen een begin zouden moeten maken aan een proces van toenadering van de verschillende etnische groepen, bleek uit de resultaten ervan dat de macht van zittende nationalistische partijen bevestigd werd. Zo bleek de nationalistische SDS van Karadžić, ondanks het feit dat deze leider niet verkiesbaar was, de winnende partij binnen de Republika Srpska.

Dit werkte nadelig uit voor de implementatie van de bepalingen van het Akkoord van Dayton. Deze partij was immers een sterke voorvechter van de afscheiding van hun entiteit van de rest van Bosnië. Leden van de SDS kwamen er overigens openlijk voor uit geen heil te zien in het vredesproces zoals in het akkoord omschreven. Deze partij was, met andere woorden, geheel tegen het verdrag en zodoende een belemmering van de implementatie ervan. De internationale gemeenschap spande zich daarom in om deze partij zoveel mogelijk buitenspel te zetten.

Terwijl de etnische scheidslijnen door de uitkomst van de eerste verkiezingen in het nieuwe Bosnië enkel onderstreept werden, trachtte de Organisatie voor Vrede en Samenwerking in Europa (OVSE) samen met de Westerse landen een andere aanpak te ontwikkelen om deze trend te doorbreken. De nieuwe presidente van de Republika Srpska, Biljana Plavšić, raakte al snel met Karadžić verwikkeld in een machtsstrijd binnen de SDS om het feitelijke leiderschap. Om haar te steunen in deze strijd met de gezochte oorlogsmisdadigers zei de internationale gemeenschap haar onder meer financiële hulp toe. Deze openlijke steun leidde in 1997 bijna tot de val van Plavšić toen zij vanwege onvoldoende parlementaire steun nieuwe verkiezingen uitschreef en deze slechts overleefde dankzij een coalitie onder leiding van haar nieuwe partij, de Servische Volkspartij (Srpski Narodni Savez, SNS). Haar beoogde premier, Milorad Dodik, werd zelfs enkel benoemd nadat alle politieke tegenstanders het Nationale Assemblée in Banja Luka hadden verlaten in januari 1998. Hierbij hielpen internationale vredestroepen de medestanders van Plavšić binnen te houden om deel te nemen aan de stemming.

Hoewel zowel Plavšić als Dodik bekend stonden als Bosnisch-Servische nationalisten, kregen zij wel de steun van de internationale gemeenschap. Ofschoon het hier leek te gaan om een keuze voor de minst kwade partij, leek het erop dat met name premier Dodik voornemens was zijn best te doen de overeenkomst van Dayton in de praktijk te brengen. Zijn beleid tijdens de jaren die volgden deed echter afbreuk aan deze belofte. Niet alleen werkte hij nauwelijks mee aan bijvoorbeeld de terugkeer van vluchtelingen naar zijn entiteit en het uitleveren van oorlogsmisdadigers aan het Joegoslavië Tribunaal in Den Haag, maar hij blokkeerde ook regelmatig wetgeving die bedoeld was om de centrale overheid in Sarajevo meer macht toe te kennen. De uitslag van de verkiezingen in het najaar van 1998 was een nieuwe tegenslag voor de internationale gemeenschap. Hoewel de coalitie van premier

Dodik een meerderheid behield in het Nationale Assemblée werd Plavić vervangen door Nikola Poplašen van de nationalistische Servische Radicale Partij (Srpska Radikalna Stranka, SRS). Intussen behield Momčilo Krajišnik van de SDS de Servische zetel voor het Bosnische presidentschap. Hiermee leken de meer radicale nationalistische partijen terug in de politiek. De Hoge Vertegenwoordiger voor Bosnië van destijds, Carlos Westendorp, ontsloeg Poplašen echter in maart 1999 vanwege zijn openlijke afkeer van het Akkoord van Dayton. Dodik werd vervolgens benoemd als waarnemend president.

Inmiddels werd het duidelijk dat de nationalist in de Republika Srpska een duidelijke stempel op de lokale politiek bleven drukken. De internationale gemeenschap probeerde hier steeds duidelijker een stokje voor te steken door in te grijpen in het democratische proces door bijvoorbeeld politici als Poplašen te ontslaan. Hierbij rees echter de vraag of de democratische waarde van de Bosnisch-Servische politiek hiermee wel gediend was.

Deze ingrepen bleken bovendien onvoldoende. Ze voorkwamen immers niet dat de SDS bij de verkiezingen van november 2000 opnieuw een overwinning boekte en het presidentschap van de Bosnisch-Servische entiteit met Mirko Sarović op zich nam. Een nieuwe coalitie onder leiding van premier Mladen Ivanić van de Partij voor Democratische Vooruitgang (Partija Demokratskog Progresna, PDP) kwam weliswaar zonder de SDS tot stand maar als 'onafhankelijke experts' oefenden leden van de SDS veel invloed uit op het beleid van de nieuwe premier.

Ivanić gold net als Dodik als een favoriet van de internationale gemeenschap vanwege zijn voornemen om de economische problemen van Republika Srpska onder handen te nemen. Zijn PDP had echter meer weg van een allegaartje van politici die weliswaar formeel los stonden van de SDS maar toch een duidelijke invloed van deze partij ondergingen. Daarnaast werden de zogenaamde onafhankelijke experts door de internationale gemeenschap als een politiek noodzakelijk kwaad aanvaard maar bleef de invloed van de SDS de facto onverminderd van kracht. Met andere woorden, de implementatie van de bepalingen van Dayton vonden ook onder Ivanić nauwelijks plaats.

Dayton in de praktijk

Het verdrag van Dayton bespreekt de verschillende facetten van de maatschappij waarin veranderingen doorgevoerd moeten worden. Allereerst gaat het in op de militaire aspecten van de vrede die door deze overeenkomst in Bosnië tot stand kwam. Annex 1-A bepleit het verwijderen van alle buitenlandse strijdkrachten in Bosnië. Hoewel er sinds 1995 geen gevechten meer uitgebroken zijn, heeft geen enkele etnische bevolkingsgroep zich ingespannen om de niet-Bosnische strijdkrachten geheel het land uit te zetten.

Volgens annex 1-B moet er beter toezicht komen op de stroom aan

wapens binnen Bosnië. Hiertoe zijn commissies in het leven geroepen zoals de Gezamenlijke Consultatieve Commissie waaraan alle partijen deelnemen en zich inzetten voor meer transparantie ten aanzien van de bewapeningen van de diverse legereenheden. Hoewel deze bepalingen op papier nagekomen zijn, komt het in de praktijk geheel niet tot stand. Het komt vooral aan op de vrijwillige samenwerking tussen de verschillende partijen die, zoals inmiddels duidelijk is, vrijwel nihil is.

Annex 2 gaat in op de grenslijn tussen de entiteiten. Hoewel deze tot op de meter nauwkeurig is toegewezen door alle betrokken partijen blijft de implementatie van deze annex haken op de status van Brčko. Robert Owen heeft als onafhankelijke toezichthouder de regio van deze stad toegewezen aan beide entiteiten en onderverdeeld in etnische invloedssferen. Een definitieve oplossing voor Brčko wordt met name door de politici van de Republika Srpska tegengehouden.

Het democratische gehalte van de verkiezingen staat centraal in annex 3. De bepalingen die hierin benoemd worden komen in de praktijk vrijwel geheel niet tot hun recht. Deze voorzien in een aantal voorwaarden zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van samenkomst en een politiek neutrale omgeving. Bij de eerste verkiezingen na 1995 was er sprake van intimidatie tijdens de campagnes en werden veel leden van andere etnische groepen op slinkse wijze het recht om te stemmen simpelweg ontnomen. Vooral binnen de Republika Srpska deden politici er alles aan om ontheemde niet-Serviërs het recht op stemming in deze entiteit te onthouden.

De grondwet staat centraal in annex 4. Zoals reeds eerder aan de orde is gekomen is deze grondwet voor verschillende interpretaties vatbaar. Hoewel het natuurlijk de bedoeling is dat deze constitutie uitgebreid wordt om de positie van de centrale regering van Bosnië te verstevigen, kan het ook gezien worden als een volmaakte grondwet. In dat geval kunnen alle wijzigingen aangemerkt worden als ongrondwettelijk. Vooral de Bosnisch-Servische politici die hun zetel in Sarajevo hebben, gebruiken dit argument keer op keer. Zodoende is de intentie van Dayton wat dit betreft uitgelopen op een fiasco.

De drie etnische bevolkingsgroepen laten annex 5 en annex 6 nagevoel geheel buiten beschouwing bij hun behandeling van het Akkoord. Aan de politieke arbitrage tussen de twee entiteiten volgens de vijfde bijlage is ook geen invulling gegeven. Voor het respecteren van de mensenrechten volgens de zesde annex zijn de maatregelen onvoldoende om van een heuse implementatie te spreken.

De terugkeer van vluchtelingen wordt behandeld in annex 7 van het Dayton Akkoord. Hoewel dit één van de belangrijkste punten van de overeenkomst is, laat de implementatie ervan ook veel te wensen over. De bureaucratie werkt dusdanig demotiverend dat vluchtelingen slechts mondjesmaat terugkeren naar hun vooroorlogse woningen. Hierin komt echter langzaam verandering, waarbij opgemerkt mag worden dat het

vooral de Federatie is die de terugkeer van vluchtelingen makkelijker maakt. In de Republika Srpska wordt de nadruk nog steeds gelegd op het behouden van een Bosnisch-Servische meerderheid onder de bevolking.

De bepalingen van annex 8 en annex 9 zijn ook niet geheel ten uitvoer gebracht. Ten aanzien van de bescherming van nationale monumenten is er op papier wel een commissie in het leven geroepen maar veel actie heeft deze vooralsnog niet ondernomen. De oprichting van multi-etnische organisaties volgens annex 9 is slechts op summiere wijze in de praktijk gebracht vanwege de gebrekkige samenwerking tussen de politieke leiders van de verschillende etnische bevolkingsgroepen.

Annex 10 voorzagt vooral in de oprichting van het Bureau van de Hoge Vertegenwoordiger. Dit heeft vooral een enorme internationale bureaucratie tot stand gebracht welke vanwege de gebrekkige instrumenten niet erg effectief lijkt te zijn. Hetzelfde geldt overigens voor de Internationale Politie Task Force die namens annex 11 in het leven is geroepen door de VN. Het lijkt immers onmogelijk om het optreden van de politie in Bosnië fundamenteel te veranderen.

Het Akkoord van Dayton heeft enkele bescheiden successen geboekt in de jaren na de vredesbesprekingen. Zo is er onder andere een centrale bank, een gemeenschappelijke munteenheid, zijn alle voertuigen voorzien van identieke kentekenplaten en worden de grenzen van de republiek door een Bosnische douane bewaakt. Daarnaast zijn er voor het hele land staatsymbolen ingevoerd en is er een nieuwe vlag ontwikkeld.

Afgezien van het feit dat deze resultaten in het niet vallen bij de lange waslijst aan niet ingevoerde bepalingen waarin het Akkoord van Dayton voorziet, zeggen zij ook weinig over de inspanningen van de politieke leiders van de drie bevolkingsgroepen. Zij zijn namelijk alle door de internationale gemeenschap opgelegd aan Bosnië. Zo was het bijvoorbeeld de Hoge Vertegenwoordiger Westendorp die de nieuwe vlag ontwikkelde en de kentekenplaten van een uniform karakter voorzag. Zelfs over dergelijke kleine zaken konden de lokale politici het niet eens worden.

Conclusie

Terwijl de radicale politici naar de achtergrond verdwenen kwamen in de Republika Srpska Bosnisch-Servische leiders aan de macht die een meer gematigde toon voerden. Hoewel zij er een nationalistische agenda op na hielden, kregen politici als Plavšić, Dodik en Ivanić de steun van de internationale gemeenschap. Echter, wanneer het op inhoudelijke zaken aankwam bleken deze gematigde leiders niet onder te doen voor hun meer radicale collega's.

De grote knelpunten bij de behandeling van Dayton waren de bepalingen waarin werd gepleit voor de terugkeer van vluchtelingen, de grondwettelijke wijzigingen ten einde de positie van de centrale overheid te versterken en het uitleveren van vermeende oorlogsmisdadigers aan Den Haag. Op geen

van deze punten konden en wilden de gematigde nationalistena toegeven aan de druk van de internationale gemeenschap. Vaak bleek ook dat de SDS, de partij die de Bosnische Serviërs tijdens de oorlog vertegenwoordigde, een grote invloed had op deze politici. Mede daarom werden veel aspecten van het verdrag niet ingevoerd.

In dit artikel is de invloed die de nieuwe, gematigde politici van de Republika Srpska op de naleving van het Dayton Akkoord besproken. Het is duidelijk geworden dat deze invloed zeer gebrekkig was. Het lijkt er zelfs op dat de term 'gematigd' slechts van toepassing was op de manier waarop deze leiders zich opstelden en niet op de ma-

nier waarop zij handelden. Wellicht dat dit te maken had met het feit dat het akkoord tot stand is gekomen zonder noemenswaardige inspraak van de Bosnische Serviërs.

De internationale gemeenschap heeft echter ook bijgedragen aan de huidige situatie. Hoewel deze zich een belangrijke positie in het naoorlogse Bosnië toebedeeld heeft, beschikte deze niet over de wilskracht en de middelen om deze invloed te doen gelden. Het lijkt erop dat Bosnië als geheel gezien wordt als een mislukte poging om een land te creëren waar de idealen van de jaren '90 hoogtij vieren. Deze idealen zullen echter ook in de realiteit waargemaakt moeten worden. Een grotere inspanning en vooral een grotere interesse van de internationale gemeenschap voor Bosnië zou dit land al een heel eind op weg helpen. Wie heeft nu eigenlijk moeten luisteren naar Warren Christopher?

Post Traumatisch Stress Syndroom en traumaverwerking *Een vergelijking tussen de traumahulp na de Holocaust en de traumahulp na de oorlog in Bosnië.*

Margje Meeusen

Voor veel oorlogsslachtoffers eindigt met het stoppen van het geweld de oorlog niet. Ze blijven de beelden van dingen die ze hebben meegemaakt tijdens de oorlog dagelijks levendig voor zich zien. De bekende slogan van Warchild *Je kan een kind wel uit de oorlog halen, maar hoe haal je de oorlog uit een kind?* zegt genoeg. Het proces van traumaverwerking kan jarenlang en soms zelfs levenslang duren. Zo heeft de oorlog die elf jaar geleden heeft plaats gevonden in Bosnië nog dagelijks invloed op de slachtoffers.

De genocide die gepleegd is in Bosnië wordt in de literatuur vaak vergeleken met de gebeurtenissen tijdens de Holocaust. De vergelijking van de Holocaust met Bosnië wil ik in dit paper doorvoeren op het gebied van traumaverwerking. Hierbij wil ik de hulp die de slachtoffers in Bosnië hebben gekregen (en nog krijgen) bij het verwerken van hun trauma's vergelijken met de hulp bij traumaverwerking die slachtoffers van de Holocaust hebben gekregen (en ook nog steeds krijgen). In hoeverre verschilt de hulp bij traumaverwerking die de slachtoffers van de Holocaust hebben gekregen zestig jaar geleden met de hulp die de slachtoffers in Bosnië hebben gekregen? Is de psychosociale hulpverlening zestig jaar later verbeterd of heeft de Nederlandse regering (weer) gefaald? Deze vragen zal ik gedurende dit artikel proberen te beantwoorden. Maar ik zal beginnen met een korte uitleg te geven over wat Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS) inhoudt.

Van kampsyndroom naar PTSS

Voordat de term PTSS geïntroduceerd werd gebruikte men al andere termen wanneer er werd gesproken over psychosociale gevolgen van traumatische ervaringen. Na de Eerste Wereldoorlog hanteerden medici pas voor het eerst een term als men het had over de psychische schade bij oorlogsslachtoffers. De verschijnselen van post traumatische stress werden toen het shell-shock syndroom genoemd. Als men na de Tweede Wereldoorlog praat over de psychische gevolgen bij de slachtoffers van de Holocaust heeft men het niet meer over het shell-shock syndroom, maar over het concentratiekampsyndroom afgekort KZ-syndroom. Professor J. Bastiaans introduceerde dit begrip. De term PTSS werd pas in de jaren tachtig voor het eerst gebruikt na de Vietnam Oorlog.

Een Post Traumatische Stress Stoornis is een reactie op een schokkende of stressvolle situatie of gebeurtenis met een erg gevaarlijke aard (in dit geval oorlog dus) die bijna altijd ernstige stress met zich meebrengt. Twee kenmerken van dergelijke situaties of gebeurtenissen zijn daarbij belangrijk, ten eerste het extreme verlies

aan controle bij de slachtoffers en ten tweede de enorme ontwrichting waarmee de gebeurtenissen gepaard gaan. Vanzelfsprekende verwachtingen en vooronderstellingen zijn er niet meer.

Deze machteloosheid en ontwrichting als gevolg van PTSS kunnen leiden tot symptomen zoals slaapproblemen, concentratieproblemen, blijvende angstverschijnselen zoals trillen, zweten, hartkloppingen en ademhalingsproblemen, herbeleving in de vorm van nachtmerries en flashbacks, communicatieproblemen en woedeaanvallen. Door deze mogelijke fysieke gevolgen van PTSS hebben trauma's nog meer impact op mensen die al (chronisch) ziek zijn. Deze fysieke gevolgen kunnen grote gevolgen hebben voor het dagelijks functioneren van de mens.

Sommige mensen zijn zelf in staat de lichtere vormen van PTSS te verwerken door erover te praten met familie of vrienden, maar veel mensen zijn niet in staat zelf hun trauma te verwerken. Behandeling is dan mogelijk door therapie. Een belangrijk doel van therapie is het op gang brengen van het verwerkingsproces. In sommige gevallen kan medicatie helpen bij genezing.

Traumaverwerking na De Holocaust: een moeizame start

In 1945 kwam er met het einde van de Tweede Wereldoorlog ook een einde aan de door Adolf Hitler ingezette genocide. Ongeveer zes miljoen joden zijn omgebracht omdat Hitler en de nazi's de superioriteit van het Arische ras wilden opbouwen. Ongeveer driekwart van de Joodse Nederlanders werd omgebracht. In Nederland wonen nog ongeveer drie miljoen mensen voor wie de Tweede Wereldoorlog een deel van hun levensgeschiedenis vormt. Blijvende psychische schade is voor veel van hen het gevolg van de Holocaust.

Er was in eerste instantie wel degelijk aandacht voor de mensen die door de oorlog psychische schade hadden opgelopen. Als onderdeel van het aan Nazi-Duitsland opgelegde vredesakkoord moest de gezondheidsschade van de vervolgte Joden worden gecompenseerd. Psychiaters bepaalden of psychische stoornissen bij mensen in oorzakelijk verband stonden met de vervolging van de Joden.

Toch bleek de aandacht voor de psychische schade bij de slachtoffers van de Holocaust maar van korte duur. Over de reden hiervoor lopen de meningen uiteén. Volgens Withuis kreeg de bezorgdheid over het culturele verval ten gevolge van de oorlog de overhand op de nazorg voor de overlevenden. Daarnaast wilde men volgens haar niet worden herinnerd aan de verliezen en het feit dat de Nederlanders hun Joodse burgers niet hadden weten te beschermen.

Volgens de stichting Centrum '45 was de aandacht voor de wederopbouw van het land, dat door de oorlog deels verwoest was, groter dan die voor de oorlogsslachtoffers. Tijdens de oorlog was een groot deel van de

infrastructuur vernietigd. Naast wegen, bruggen en spoorwegen waren ook huizen, fabrieken en gebouwen vernietigd of beschadigd. Verder moest Nederland ook proberen om zich economisch te herstellen na de oorlog.

Wybrand op den Velde meent dat de meeste medici en psychologen uit die tijd van mening waren dat normale mensen beschermd waren tegen oorlogsstress. Alleen chronische hersenbeschadiging werd als oorzaak van blijvende klachten als aanvaardbaar gezien. Langdurige depressies en angststoomissen werden gezien als neurotische aanleg. Deze neurotische aanleg zou ontstaan zijn door verdrongen gebeurtenissen, zoals conflicten uit de kindertijd. De oorlogservaringen werden gezien als prikkel, die de onverwerkte conflicten kon oproepen. De overlevenden die over psychische problemen bleven klagen, werden beschouwd als neurotici. De oorzaak van hun klachten kwam niet door de oorlog, maar was een product uit hun kindertijd. De reden dat de vooral Duitse psychologen en medici tot deze collectieve ontkenning van psychische gevolgen van de oorlog overgingen was eigenbelang. De Duitsers hadden er persoonlijk belang bij de Holocaust te bagatelliseren.

Na de jaren van zwijgen over de oorlog kwam hier in de jaren zeventig een einde aan. Dit gebeurde onder andere door het in 1966 uitgegeven stuk van De Wind over 'Directe en late gevolgen van extreme belastingsituaties'. Daarnaast speelde de Vietnamoorlog een rol in het weer op gang brengen van de gesprekken over de psychische gevolgen van oorlog. De Amerikaanse soldaten die psychisch gebroken terugkwamen uit Vietnam konden niet genegeerd worden. De jaren van stilte over het leed en de geestelijke gevolgen van de oorlog werden doorbroken. Nederland had het trauma dat toen nog concentratiekampsyndroom heette herontdekt.

Sinds de jaren zeventig is de openbare betekenis van 'de oorlog', zoals wij in Nederland de periode 1940-1945 vaak noemen, ingrijpend veranderd en is de stilte rond de oorlog inmiddels ondenkbaar. Een belangrijk woord in die tijd was het woord 'erkenning'. Erkenning van het leed, de oorlog en voor de getraumatiseerde oorlogsslachtoffers erkenning dat ze niet gek waren. Stichting Centrum '45 werd toen het leven ingeblazen, met medici en psychologen die aandacht hadden voor wat zij het 'postconcentratiekampsyndroom' noemden en waar veel oorlogsslachtoffers volgens hen nog steeds aan leden.

Psychosociale hulpvoorzieningen voor Holocaust slachtoffers

Tot in de jaren zeventig stond de oorlog dus in het teken van ontkenning, wederopbouw en veerkracht en was er weinig aandacht voor de eventuele psychische schade. Door de trage opkomst van de psychologische hulp aan de oorlogsslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog kunnen nu, meer dan zestig jaar later, ouderen nog steeds te maken krijgen met klachten en problemen die in relatie staan tot de oorlog. Oorlogsherinneringen die goed weggevoert leken blijken opeens nog messcherp in het geheugen gegrift te zijn.

Ook de bijbehorende emoties komen vaak weer naar boven en kunnen heviger zijn dan ze ooit waren. De Holocaust blijkt toch niet een afgesloten hoofdstuk te zijn voor deze mensen.

Maar zijn er nog wel voorzieningen voor deze ouderen ruim zestig jaar na de oorlog?

Onze 'hedendaagse traumacultuur', zoals Jolande Withuis deze tijd omschrijft, kent er genoeg. Het motto *spreek en zijver zwijgen is goud* van de jaren vijftig met betrekking tot de oorlogsslachtoffers gaat vandaag de dag niet meer op.

In Nederland zijn er verschillende hulpverlenende instellingen die gespecialiseerd zijn in oorlogsproblematiek. Deze instellingen geven ook hulp aan ouderen die nog steeds (of nu pas) kampen met psychische problemen als gevolg van de Holocaust. De instellingen bieden onder andere therapie aan met een maatschappelijk werker of in gespreksgroepen of zorgen voor contact met lotgenoten.

Zo zijn er verschillende instellingen die zich bezighouden met uitkeringen voor oorlogsslachtoffers, zoals de Stichting Joods Maatschappelijk Werk, Stichting 1940-1945 en de Pensioen- en Uitkeringsraad. Daarnaast zijn er verschillende stichtingen en organisaties die zich bezighouden met de psychische behandeling van de oorlogsslachtoffers zoals Stichting 1940-1945, Stichting Centrum '45 en het Sinai centrum. Ook voor de oud-veteranen, zijn er allerlei wetten en voorzieningen in het leven geroepen. Voor hen is onder andere het Veteranen Instituut opgericht en de Bond van Nederlandse Militaire Oorlogs- en diensslachtoffers (BNMO). Wat opvallend is, is dat de meeste van deze stichtingen in de jaren zeventig of later zijn opgericht. Hieruit blijkt ook weer dat het zwijgen over oorlogstrauma's rond die tijd verbroken werd.

Hoewel de meeste mensen het erover eens waren dat de genocide die tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft plaatsgevonden nooit meer mocht gebeuren, is het de internationale gemeenschap (waaronder dus ook Nederland) toch niet gelukt om de massaslachting van de Moslims in Bosnië te voorkomen. Maar hebben de Nederlandse regering en Nederlandse hulporganisaties dan wel geleerd van de te trage reactie van de psychosociale hulpverlening aan de oorlogsgetroffenen na de Holocaust? En in hoeverre heeft Nederland bijgedragen aan de psychosociale hulpverlening in Bosnië? Het volgende deel zal gaan over de psychische hulp die geboden is aan de bevolking van het voormalige Joegoslavië.

Bosnië en de Conferentie voor psychosociale zorg

Op 14 en 15 april 1994 organiseerde de European Community Task Force (ECTF) in Zagreb een conferentie over *De psychosociale zorg en rehabilitatie van slachtoffers van ernstige oorlogstrauma's in Bosnië-Herzegovina en Kroatië*. Het verdrag van Dayton was toen nog niet eens getekend, maar de noodzaak van hulp

was toen al duidelijk.

De ECTF is een uitvoerend orgaan van de European Community Office (ECHO), een van de grootste contribuanten aan humanitaire hulp in de wereld. Het besluit van de Europese Raad was om onmiddellijk een organisatie te vestigen die de United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) zou steunen in het geven van humanitaire hulp aan de republieken van voormalig Joegoslavië. ECTF en andere hulporganisaties richtten zich met hun psychosociale hulp in het voormalige Joegoslavië vooral op de meest kwetsbare groep, de vrouwen en kinderen. Zij hebben het grootste risico op psychische schade als gevolg van de oorlog.

De belangrijkste taak van de ECTF is de coördinerende taak met betrekking tot de hulporganisaties. Als deel van de coördinerende activiteiten heeft ECTF een grote database opgebouwd over de psychosociale projecten in Bosnië-Herzegovina, Kroatië en Slovenië.

De conferentie in Zagreb in april 1994 was vooral gericht op de nieuwe doelen en methoden met betrekking tot hulp bij het verwerken van trauma's van de oorlogsslachtoffers in Bosnië-Herzegovina en Kroatië. Er deden veertig verschillende organisaties mee aan de conferentie, voornamelijk NGO's.

Eén van de conclusies van de conferentie was dat er meer samenwerking tussen lokale GO Gouvernementele Organisatie??? planning en buitenlandse psychosociale hulp nodig was en dat dit gezien moest worden als een langdurig proces, dat een open instelling van beide kanten nodig had.

Direct na de oorlog wordt er dus hard gewerkt aan een goed programma voor psychosociale zorg aan de getraumatiseerde oorlogsslachtoffers in Bosnië-Herzegovina en Kroatië. Problemen worden geïdentificeerd, succesvolle projecten worden doorgenomen en de nieuwe methoden voor psychosociale hulp worden besproken. Dit in tegenstelling tot de periode na de Holocaust, waarin er door velen werd gezwegen over de oorlog. Maar is de coördinatie van de ECTF geslaagd en is de hulp bij traumaverwerking aan de mensen van Bosnië-Herzegovina voldoende geweest?

Nederlandse initiatieven voor traumahulp in Bosnië

Er zijn verschillende initiatieven gekomen vanaf Nederlandse bodem om de slachtoffers van de oorlog in Bosnië te helpen bij het verwerken van hun oorlogstrauma's. Zoals ik al eerder heb benadrukt zijn de meeste initiatieven gericht op hulp aan de meest kwetsbare groep, de vrouwen en kinderen, zo ook de meeste Nederlandse organisaties en initiatieven.

Volgens Libby T. Arcel van ECTF is het fout om te denken dat alle oorlogsslachtoffers lijden aan ernstig psychologisch trauma. Niet alle slachtoffers reageren hetzelfde op oorlogsgeweld en veel oorlogsslachtoffers zijn wel in staat om zich aan de nieuwe situatie aan te passen zonder er een psychische stoornis aan over te houden. Ook kan het een groot verschil uitmaken of mensen fysiek mishandeld of verkracht zijn. De oorlogsslachtoffers in

Bosnië zijn daarom geen homogene groep. Ook verschillende andere experts op het gebied van traumaverwerking blijven benadrukken dat behandeling voor ieder slachtoffer anders kan zijn. Het ene slachtoffer heeft misschien baat bij creatieve therapie, terwijl de ander medicatie nodig heeft.

Omdat de groep oorlogsslachtoffers heterogeen is zijn er verschillende organisaties in het leven geroepen. Organisaties die de bevolking van Bosnië helpen bij traumaverwerking zijn onder andere Stichting Motherhood, Stichting Bosnische Kinderen, Stichting Bosnische Toekomst en Wings of Hope. Deze organisaties bieden voornamelijk hulp bij traumaverwerking aan kinderen en vrouwen.

Twee andere Nederlandse organisaties die hulp bij traumaverwerking bieden aan de oorlogsslachtoffers van Bosnië zijn War Child en sTos. Deze twee organisaties zijn vooral belangrijk voor de media-aandacht rondom psychosociale hulp aan de slachtoffers in het land. War Child is een organisatie die door middel van muziek en creativiteit probeert getraumatiseerde kinderen de oorlog een beetje te laten vergeten en kinderen weer dichterbij elkaar te brengen. sTos (Stichting Toekomst Overlevenden Srebrenica) richt zich op kinderen, bejaarden en de zogeheten "Female Headed Households", gezinnen die het zonder vader moeten stellen.

Een belangrijke rol bij de hulp bij traumaverwerking aan de vrouwen van Srebrenica speelt Alok van Loon. Zij is freelance journalist en medeoprichter van sTos. Augustus 2000 ontving Van Loon een brief uit Sarajevo van de Vrouwen van Zene Podrinja, één van de grootste belangenorganisaties van overlevenden van Srebrenica. De brief was een vraag om hulp en de journaliste besloot naar Sarajevo af te reizen om de vrouwen te ontmoeten. In 2001 keerde ze terug met SP-kamerlid Agnes Kant, om vervolgens ook in 2004 en voorjaar 2005 naar Bosnië af te reizen. Van Loon bezocht tientallen vrouwen, diverse vluchtelingenkampen en ten slotte Srebrenica. Ze was hier getuige van radeloosheid, eenzaamheid en depressie.

Van Loon heeft naar aanleiding van haar ervaringen in Bosnië een boek geschreven over de vrouwen van Srebrenica. Dit boek *Vrouwen van Srebrenica* zorgde voor een debat in de Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken en Ontwikkelingssamenwerking op 30 maart 2006. De woordvoerders van de partijen waren eensgezind: er moet meer aandacht komen voor de psychosociale hulpverlening en voor de meest kwetsbare overlevenden van Srebrenica.

Minister Van Ardenne gaf de Kamer de toezegging dat er een onderzoek gedaan zou worden naar de behoefte en noodzaak van psychosociale hulpverlening van overlevenden van Srebrenica. Er zou een rapportage worden opgesteld die aan de Kamer zou worden gezonden en de aanbevelingen van deze rapportage moesten worden uitgevoerd. De minister zou laten onderzoeken in hoeverre en aan welke psychosociale ondersteuning behoefte was.

Niet genoeg hulp

In maart 2006 heeft minister Van Ardenne dus onderzoek naar de traumahulp aan Bosnië toegezegd. De Nederlandse ambassadeur in Bosnië-Herzegovina zou betrokken individuen en organisaties ontmoeten om te bespreken wat er gedaan moest worden. De extra fondsen voor traumazorg moesten van de minister bovenop de bestaande Nederlandse hulp komen. Deze projecten concentreren zich op de terugkeer van vluchtelingen, identificatie van slachtoffers en zorg voor de overlevende familieleden.

Het door Dragica Kradzin en Ervin Poljac opgestelde rapport dat op 25 oktober 2006 als resultaat van dit onderzoek uitkwam, wees uit dat de psychosociale hulp aan de overlevenden van Srebrenica nog steeds onvoldoende was.

Dit zal waarschijnlijk leiden tot (schuld)vragen. Heeft de ECTF gefaald in haar functie als coördinerend orgaan? Heeft Nederland (ook) gefaald in pogingen Bosnië te helpen met traumahulp? Of heeft de Bosnische regering zelf gefaald? En over de vraag of en wie er hebben gefaald voldoende traumahulp te bieden aan Bosnië zullen waarschijnlijk de meningen uitéénlopen. Wat wel een feit is, is dat de hulp bij traumaverwerking in Bosnië wordt bemoeilijk door een aantal problemen.

De problemen bij traumaverwerking bij slachtoffers in Bosnië

Men kan zich nu gaan afvragen wat de problemen en belemmeringen zijn geweest en wie er gefaald hebben. Wiens 'schuld' het dan ook is, er zijn een paar sociaal en economische problemen die het verwerken van de oorlogstrauma's voor veel mensen in Bosnië elf jaar na de oorlog nog steeds bemoeilijken.

Het eerste probleem is het 'woonprobleem' waaronder men verschillende soorten kan onderscheiden. Het eerste woonprobleem is dat er nog steeds een groot aantal mensen leeft in vluchtelingenkampen. Volgens het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn er nog steeds ruim 22.200 vluchtelingen in Bosnië. Deze mensen zijn tijdens de oorlog op de vlucht gegaan voor het geweld en kunnen of willen om verschillende redenen (nog) niet terugkeren naar hun huizen. Deze vluchtelingen, het zijn er nog steeds een paar duizend die in vluchtelingencentra leven, wonen meestal ver weg van de bewoonde wereld. Zij voelen zich in de steek gelaten door de Internationale Gemeenschap en de Bosnische regering. Hele gezinnen wonen nog steeds op een kleine kamer in een barak met alle gevolgen van dien.

Naast de vele vluchtelingen is er een nog groter aantal IDP's (Internally Displaced Persons), ongeveer 309.000. IDP's zijn ontheemd in hun eigen land. Zij zijn niet de grens overgegaan en daardoor technisch gezien geen vluchteling. Deze mensen zijn op de vlucht geslagen voor het geweld en zijn vaak terechtgekomen in de huizen van eigenaren met een andere etniciteit. Veel van deze huizen verkeren in slechte staat door de oorlog, maar

geld om ze op te knappen is er niet. Deze IDP's leven dagelijks in angst dat de voormalige eigenaren hun huizen weer komen opeisen. Daarnaast willen veel mensen niets liever dan terugkeren naar waar ze vandaag komen, maar vaak kan dit niet door uiteenlopende redenen.

Het tweede grote probleem zijn de vermiste personen. Volgens de laatste berichten van het Rode Kruis worden er nog steeds vijftienduizend personen vermist. Zo kwamen alleen al bij de val van de moslimenclave in Srebrenica in 1995 naar schatting achtduizend Moslims om het leven. Inmiddels zijn al meer dan zestig massagraven geopend en vijftienghonderd lijken geïdentificeerd. Voor nabestaanden is het opsporen van vermiste personen nog steeds erg belangrijk. Zolang de resten van hun naasten niet zijn gevonden kunnen zij moeilijk verder leven. Maar er zijn twee problemen die het opsporen van vermisten bemoeilijken, namelijk het tekort aan geld en het feit dat de massagraven vaak compleet verwoest of niet te vinden zijn. Er is ook een geringe bereidheid om te vertellen waar de massagraven zijn.

Daarnaast is werkloosheid een groot probleem in Bosnië. Voor mensen die tijdens de oorlog naar de stad zijn gevlucht, is nauwelijks werk. Deze mensen zijn veroordeeld om heel de dag thuis te zitten en zo wordt het verwerken van trauma's moeilijker. Alle onderzoek naar de aanpassing van vluchtelingen nadat ze zich weer gesetteld hebben, laat zien dat werkloosheid en de verwijdering van naasten en familieleden de meest belangrijke factoren zijn voor de creatie van langdurige psychische en gezondheidsproblemen die leiden tot onaangepastheid.

Ten slotte kampt Bosnië met een slechte gezondheidszorg. De gevolgen van de oorlog zijn op dit terrein duidelijk voelbaar: het aantal ziekenhuisbedden is drastisch afgenomen, veel medische apparatuur ging verloren of raakte verouderd en er is een ernstig tekort aan medici en specialisten. Het gevolg van de ontoereikende gezondheidszorg is dat de slechte medische toestand van de mensen de traumaverwerking kan belemmeren.

Conclusie

De Holocaust en de oorlog in Bosnië hebben beide gezorgd voor psychische schade bij veel mensen. Nu, zestig jaar na de Holocaust, kampen veel slachtoffers nog met de psychische klachten die PTSS met zich meebrengt.

Na de Holocaust is er een periode van stilte geweest rondom het onderwerp oorlog. Over de reden van deze stilte lopen de meningen uitéén, van meer bezorgdheid over het culturele verval van de samenleving tot de aanname dat men genoeg bestand zou zijn tegen oorlogstress. Na deze periode van stilte kwam in de jaren zeventig weer aandacht voor de onderwerpen oorlog en traumaverwerking. Zestig jaar na de Holocaust leven we in wat Jolande Withuis noemt een 'traumacultuur' en wordt praten gezien als één van de belangrijkste middelen om een trauma te verwerken.

In tegenstelling tot na de Holocaust kwam na de oorlog in Bosnië de traumahulp razendsnel op gang. Er werd nog voor het tekenen van de Dayton akkoorden een conferentie gehouden over de psychosociale hulpverlening aan de slachtoffers van de oorlog in Bosnië en Kroatië. Tijdens deze conferentie, die georganiseerd werd door de ECTF, werden problemen geïdentificeerd, succesvolle projecten doorgenomen en de nieuwe methoden voor psychosociale hulp besproken.

Het lijkt erop dat de psychische hulpverlening in Bosnië dus een veel succesvollere start had dan na de Holocaust. Toch blijkt uit het rapport van 25 oktober 2006, dat minister Van Ardenne heeft laten opstellen door Dragica Kradzic en Ervin Poljac, dat de psychosociale hulp aan de overlevenden van Srebrenica nog steeds onvoldoende is.

Ondanks dit rapport van de Minister over het tekort aan psychosociale hulpverlening in Bosnië, kan je volgens mij wel zeggen dat de hulpverlening aan oorlogsslachtoffers wel degelijk verbeterd is sinds de Holocaust. Er werd in tegenstelling tot de periode na de Holocaust in Bosnië wel direct actie ondernomen door de Nederlandse regering, de Internationale Gemeenschap en de hulporganisaties. Maar het belangrijkste is dat de tijd van zwijgen voorbij is. Praten over de oorlog wordt nu gezien als een belangrijk middel om trauma's te verwerken.

Dat de psychosociale hulpverlening in Bosnië nog steeds onvoldoende blijkt te zijn is voor een groot deel te wijten aan het feit dat het voor de hulpverlening moeilijker is (geweest) de mensen in Bosnië te helpen. Dit komt door de verschillende problemen waarmee een groot deel van de Bosnische bevolking nog steeds te maken heeft. Zo kampt een groot deel van de bevolking nog steeds met woonproblemen die traumaverwerking bemoeilijken. Daarnaast zoeken veel mensen in Bosnië nu nog steeds naar het stoffelijk overschot van hun familie en geliefden, terwijl tijdens de Holocaust de meeste lichamen zijn verbrand.

Bosnische Vluchtelingen

Bosnië-Herzegovina ondermijnd Perikelen rondom ontminning na een conflict

Sander van Vliet

We schrijven het jaar 1995. Het conflict tussen Moslims, Kroaten en Serviërs, dat Joegoslavië begin jaren negentig verscheurde, is voorbij. De nasleep van deze oorlog zou na de ondertekening van het Verdrag van Dayton in Parijs echter nog jaren gaan duren. Nu, na ruim tien jaar, nadat vele organisaties zich met de wederopbouw in Bosnië-Herzegovina hebben bezig gehouden, is de internationale gemeenschap er van overtuigd dat het werk voltooid is en dat de landen die na de oorlog gevormd zijn op eigen voet verder kunnen.

De wederopbouw is misschien naar de maatstaven van de 'peacebuilders' een succes, maar er zijn nog een heleboel zaken die de stabiliteit en veiligheid op de Balkan bedreigen. Bijvoorbeeld de enorme hoeveelheid landmijnen en onontploft oorlogsmateriaal (UXO, unexploded ordnance). Volgens het *Bosnia and Herzegovina Mine Action Centre* liggen er nog ongeveer één miljoen landmijnen en stukken UXO in Bosnië-Herzegovina op naar schatting 14.000 verschillende plaatsen. De gevolgen hiervan voor de wederopbouw van het land zijn enorm en zoals het er nu voor staat verwachten de Verenigde Naties niet dat alles voor 2010 is opgeruimd, maar wel dat de meest gevaarlijke plekken zijn geruimd.

In dit artikel zullen verschillende redenen worden besproken waarom het ontminningsproces in Bosnië-Herzegovina zo ongelooflijk traag gaat. Het zal bijvoorbeeld blijken dat het moeilijk is om een goede organisatie voor het ontminnen op te zetten, vanwege de chaotische situatie in een post-conflict land. Het belang van ontminning moet niet onderschat worden en er moet geprobeerd worden de obstakels te nemen, zodat de wederopbouw succesvol kan worden voltooid en het land niet zal terugvallen in een conflict.

Waarom ontminnen?

Het ruimen van landmijnen en UXO is een enorm kostbare aangelegenheid. Het ruimen van één mijn kan tussen de \$300 en \$1000 kosten. De kosten van het verzorgen van slachtoffers van landmijnen is echter nog veel duurder. Deze kosten staan in geen verhouding met de effecten die landmijnen hebben op de langere termijn. Landmijnen beïnvloeden de terugkeer van vluchtelingen, de wederopbouw en de stabiliteit van de vrede, de volksgezondheid, de economie en het milieu.

De aanwezigheid van landmijnen of de verdenking hiervan, weerhoudt vluchtelingen en gedemobiliseerde soldaten ervan om naar huis terug te keren. Gewoon rond kunnen reizen en werk zoeken is erg moeilijk. Deze

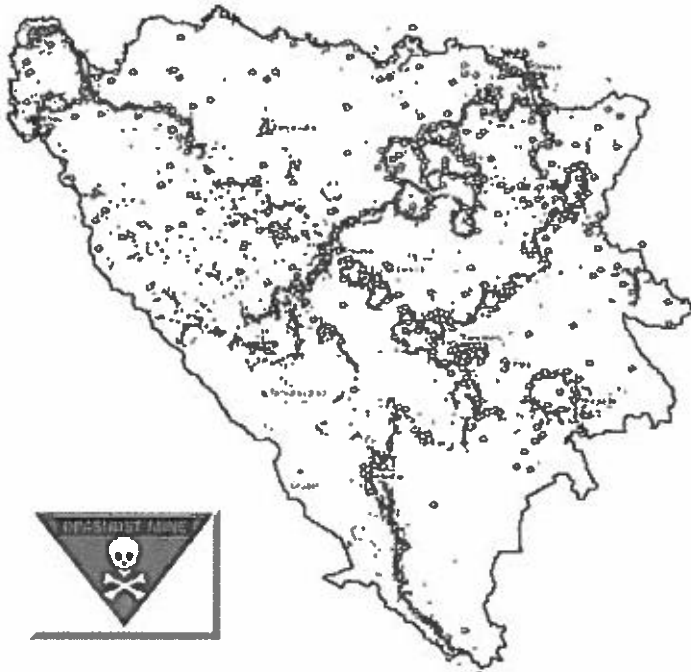
mensen moeten dan elders ondergebracht worden en dat kost erg veel geld. Dit gedrag doet het veiligheidsgevoel en vertrouwen in de vrede geen goed. Onderzoek heeft uitgewezen dat 40% van de terugkerende vluchtelingen slachtoffer is geworden van landmijnen.

De gezondheid van de bevolking heeft ook te lijden onder de aanwezigheid van mijnen. Dit komt niet alleen doordat dokters en medisch personeel zich moeilijk kunnen verplaatsen, maar vooral omdat mensen slachtoffer worden van landmijnen, ledematen verliezen of andere verwondingen oplopen. Ook zijn preventieve maatregelen, zoals poliovaccinaties, moeilijk te organiseren omdat wegen van mijnen zijn voorzien en men niet naar de medische centra toe kan. Naast de directe problemen voor de volksgezondheid zijn er ook problemen voor het zorgsysteem. De slachtoffers van landmijnen brengen enorme kosten met zich mee. Van alle oorlogsslachtoffers zijn slachtoffers van landmijnen relatief het duurst. 'Mine injuries require at least twice the amount of time and resources than are necessary for the treatment of other war wounds. Generally, a blast-mine injury will require four separate operations and patients remain hospitalized for an average of 32 days. This compares with an average of two operations for patients with bullet or fragmentation wounds and hospital stays of 19 and 14 days, respectively'.

De consequenties voor de economie zijn erg groot en bemoeilijken de groei ervan. De landbouw is verlamd omdat boeren het land niet kunnen bewerken. Veeteelt is tevens onmogelijk, want niet alleen mensen kunnen op mijnen lopen, koeien en schapen worden hier ook veelvuldig slachtoffer van. Het gevolg van een kleine of verkleinde landbouwsector is dat de prijzen van de producten sterk zullen stijgen, waardoor de koopkracht van de bevolking afneemt. Een andere sector die voor de economie normaal erg belangrijk is, is toerisme. Door landmijnen zal geen enkele toerist het risico nemen om naar een land te gaan waar het stikt van de mijnen. Als de toeristen wegblijven, dan blijven investeerders en projectontwikkelaars ook weg. Als laatste wordt door de aanwezigheid van landmijnen het transportwezen stilgelegd. Bruggen, wegen, spoorlijnen en rivieren kunnen allemaal van mijnen voorzien zijn. Als er geen transport mogelijk is, kan er ook geen markt ontstaan en forensen kunnen niet reizen. Als gevolg van deze economische verlamming ontstaat er enorme werkloosheid, waardoor mensen in een miserabele toestand komen te verkeren. Hierdoor kunnen conflicten weer oplaaien. Economische wederopbouw is dus noodzakelijk voor het bereiken van stabiele en langdurige vrede. De werkloosheid op het platteland heeft ook urbanisatie van de bevolking tot gevolg. De steden raken hierdoor overbevolkt en dat zorgt voor een extra last op het gebied van riolering en afval. Dit vormt weer een bedreiging voor de hygiëne. Zonder dat het land ontmijnd wordt, kunnen vluchtelingen niet terugkeren en kan de economie niet opgebouwd worden. Zodoende zal het land in chaos vervallen en wordt het risico voor conflicten weer groter.

Landmijnen in Bosnië-Herzegovina

Zoals gezegd liggen in Bosnië-Herzegovina naar schatting één miljoen landmijnen en UXO. Dit is slechts een schatting, maar men weet van veel mijnenvelden de ligging, omdat de plek tijdens het leggen in kaart werd gebracht. Soms klopt daar echter weinig van en bestaat er een verschil van een kilometer tussen kaart en werkelijkheid. Dit maakt het werken met de kaarten natuurlijk erg moeilijk. Een tweede probleem van veel mijnenvelden is dat de mijnen niet systematisch zijn geplaatst, maar willekeurig zijn neergelegd. Daardoor kunnen ze niet gemakkelijk geruimd worden. Daarbij komt ook nog de moeilijkheid dat veel particulieren ook landmijnen hebben geplaatst, om bijvoorbeeld hun huizen te beschermen met boobytraps. Ook plaatste de bevolking boobytraps als ze vluchtten, om te voorkomen dat de andere etnische groep hun huizen zou gaan bewonen. Dat laatste werd ook door de legers van de verschillende entiteiten gedaan.

Concentraties van landmijnen in Bosnië

Gezien het feit dat Bosnië jarenlang één van de grootste producenten van landmijnen is geweest, was er ook niet bepaald een tekort aan landmijnen. Daarbij komt dat het leggen van mijnen bijna een nationale bezigheid was geworden in Bosnië. Op school werd bijvoorbeeld al geleerd hoe het moest. Het was dus geen probleem voor de Bosniërs om mijnen te leggen als het erop aankwam.

In Bosnië-Herzegovina liggen twee typen mijnen: Anti-Tank (AT) mijnen en Anti-Personnel (AP) mijnen. Veruit het grootste deel van de mijnen in Bosnië-Herzegovina is van het type AP, ongeveer 80%, waarvan sommigen zo groot zijn als een ijshockey puck. Dat zijn zogenaamde 'blast mines', die bijvoorbeeld een voet of onderbeen kunnen afrukken. Deze mijnen zijn veelal vervaardigd van plastic en hierdoor zijn ze moeilijk te vinden met metaaldetectors. Nog een probleem van dit type is dat ze bij modderstromen of zware regenval mee stromen en hele mijnenvelden zich op die manier kunnen verplaatsen. Ook naar gebieden die eerder als veilig zijn opgesteld.

Eén van de meest gevreesde typen AP mijnen is de fragmentatiemijn. Een veel voorkomend type hiervan is de PROM-1. Dit is een fragmentatiemijn die bij ontploffing een grote hoeveelheid stalen kogeltjes lanceert en daarmee zeer hevige schade aan kan brengen. Hij ontploft door aanraking van enkele 'sprietten' aan de bovenzijde of door het trekken aan een touw, indien dit eraan is bevestigd. Daardoor is deze landmijn erg handig bij het maken van een boobytrap. Dit type landmijn kan een persoon op een afstand van 200 meter doden. Soms werden fragmentatiemijnen omringd door 'blast mines', om op die manier het ruimen te bemoeilijken.

AT mijnen werden vooral gelegd op plaatsen waar militaire activiteit met tanks werd verwacht. Veel van deze mijnen zijn al opgeruimd door IFOR en SFOR troepen, maar alleen indien dit nodig werd geacht. AT mijnen kunnen op verschillende manieren tot ontploffing worden gebracht, namelijk door gewicht, een magnetisch veld of op afstand bediend. De eerste twee manieren van ontstekingsmechanismen zijn niet direct schadelijk voor personen. Veel typen AT mijnen bevatten een lading die gepantserde voertuigen kan doorboren.

Het ruimen van landmijnen wordt nog eens extra bemoeilijkt, omdat door toedoen van munitietekorten er allemaal doe-het-zelf mijnen zijn gefabriceerd ten tijde van het conflict. Boobytraps werden in elkaar gezet met behulp van landmijnen, handgranaten en andere explosieven. Deze boobytraps zijn zeer instabiel en moeilijk onschadelijk te maken. Doordat de landmijnen, UXO en boobytraps al vele jaren in weer en wind verkeren, is het zeer gevaarlijk om deze onschadelijk te maken. Door vocht en regen kan de ontsteker vastgeroest zijn, waardoor onschadelijk maken niet mogelijk is. Het kan ook zijn dat de ontsteker extra gevoelig is geworden of juist helemaal niet meer werkt.

De legers van de entiteiten hebben bij verre de meeste landmijnen gelegd. Op de confrontatieliniën werden landmijnen gelegd ter verdediging, om verrassingsaanvallen af te weren. Als het front verschoof lieten de legers de mijnen liggen. Op de volgende plek werd dan weer een nieuw mijnenveld aangelegd. Met 18.000 kilometer aan voormalige confrontatieliniën is het niet moeilijk voor te stellen hoe groot het probleem was, en nog steeds is.

Het ruimen van landmijnen is dus erg belangrijk, maar ook erg lastig. Dit laatste werd nog eens versterkt door de slechte organisatie van het ontminen.

De teloorgang van het ontminingsproces

Na het tekenen van het Verdrag van Dayton in 1995 is het ontminingsproces in twee periodes te splitsen. De eerste periode loopt tot juli 1998 en in deze jaren waren de VN verantwoordelijk voor het ontminingsproces. In juli 1998 werd deze taak overgedragen aan de Bosniërs zelf. Het *United Nations Mine Action Centre* (UNMAC) werd toen omgezet in het *Bosnia and Herzegovina Mine Action Centre* (BHMAC). Toen de Bosniërs zelf verantwoordelijk werden voor het ontminingsproces, werd meteen duidelijk hoe erg de polarisatie was tussen de entiteiten, de Republika Srpska en de Moslim-Kroatische Federatie. De eindverantwoording werd niet meer afgelegd op landelijk niveau, maar op entiteitsniveau, apart door het *Federation Mine Action Centre* en het *Republica Srpska Mine Action Centre*. Na de overdracht in juli 1998 begonnen de grootste problemen tijdens het proces. Voor die tijd was het relatief rustig geweest.

Ontmijning door de Verenigde Naties

De ontmijning in de periode tot juli 1998 werd uitgevoerd onder toezicht van het *United Nations Mine Action Centre* (UNMAC), nadat de regering van Bosnië-Herzegovina hierom had gevraagd. Direct na de ondertekening van het verdrag van Dayton begon men al aan ontmijning. De entiteitlegers deden dit toen onder supervisie van de IFOR. Ook een aantal internationale NGO's uit onder andere Noorwegen en Duitsland zetten ontminingsprogramma's op. Omdat de coördinatie nogal te wensen overliet was het noodzakelijk dat er een centraal orgaan, in dit geval het UNMAC, toezicht ging houden. De regering van Bosnië-Herzegovina had in december 1996 een Demining Commission (DC) opgezet die 'het kanaliseren van allerhande bronnen ten behoeve van het ontminingsproces' als doel had. De DC zou dit doorgeven aan de entiteiten, die zelf de eindverantwoordelijkheid hadden wat betreft de opvolging van het 'Mine Action Plan', het plan van aanpak. De DC zette ook een database op, bracht de mijnenvelden in kaart en ontwierp standaard ontminingsprocedures. Het UNMAC ging assisteren bij het daadwerkelijk ontminen en hielp mee met het opzetten van het ontminingsprogramma. UNMAC was de enige organisatie die dit doel, het opzetten van een geheel Bosnische ontminingsorganisatie, voor ogen had en wilde net als de entiteitregeringen

lokale aannemers gebruiken voor de ontminning. Bepaalde geldschieters zoals de Wereldbank, de EU en de Verenigde Staten, staken meer geld in commerciële ontminningsbedrijven, die veel effectiever werkten, maar duurder waren. In 1996 zette de Wereldbank een geheel apart ontminningsprogramma op, het Emergency Landmine Clearance Project. Volgens Erik Sweers, die onderzoek deed naar het Bosnische ontminningsproces, was de algemene opvatting in de internationale gemeenschap dat ontminning een nationale kwestie is en alleen hulp van buitenaf gewenst is, maar geen directe betrokkenheid.

De methode voor ontminning die door de UNMAC werd toegepast is het zogenaamde 'humanitarian demining'. Men kan humanitair en militair ontminnen. De militaire methode is er alleen op gericht om de mijnen die de opmars verhinderen te ruimen. Humanitair ontminnen is erop gericht dat mensen weer naar hun huizen kunnen terugkeren en zonder angst voor landmijnen weer hun dagelijks leven kunnen oppakken. Zodoende wordt getracht de vrede en veiligheid te herstellen. De resultaten waren het eerste jaar erg teleurstellend. De Verenigde Naties concludeerden in 1997 dat slechts één procent van alle bekende mijnevelden was ontminnd en weer honderd procent veilig was.

De entiteitlegers waren zoals gezegd ook begonnen met ontminning. Dit was vooral 'mine lifting', zoals ze volgens het Verdrag van Dayton moesten doen. Dit gebeurde onder toezicht van de IFOR/SFOR troepen. Van deze landmijnen wist men de exacte ligging en zo konden mijnevelden relatief snel worden opgeruimd. Hier werd vaak niet gedaan aan humanitair ontminnen, omdat niet elke vierkante meter werd gecontroleerd op mijnen. Alleen de mijnen die bekend waren werden verwijderd en het was dus nooit helemaal zeker of een gebied daarna echt veilig was. Er werd dus getwijfeld of dit wel de juiste manier was van ontminning, zeker in gebieden waar mensen moesten terugkeren naar hun huis.

Het programma van het UNMAC ging dus trager dan gehoopt en de entiteitlegers werkten niet honderd procent veilig. De overdracht van de verantwoordelijkheid van ontminning naar de Bosniërs heeft het proces nog meer in het slop getrokken. De problemen die ontstonden toen het UNMAC om werd gezet in het BHMAL deed het vertrouwen in het proces niet groeien en de geldproblemen werden groter.

De perikelen na juli 1998

Nadat de internationale gemeenschap de verantwoordelijkheid voor het ontminnen had overgedragen aan de regering van Bosnië-Herzegovina begonnen de moeilijkheden. De problemen begonnen allemaal toen er aan het licht kwam dat er grootschalige fraude werd gepleegd bij het ontminningsproces. Dat had allerhande gevolgen, vooral wat betreft het vertrouwen van de donateurs. Ook ontstond er een crisis in de Demining Commission in 2000, omdat drie leden van de commissie werden ontslagen wegens corruptie en machts-

misbruik. Vanwege al deze problemen had niemand nog vertrouwen in het ontmijningsproces en geldschietters hielden de hand op de knip. De Wereldbank besloot bijvoorbeeld om het Emergency Landmine Clearance Project per direct te staken.

De fraude, die in 1999 aan het licht kwam, werd ontdekt na vermoedens binnen de internationale gemeenschap. Het is niet vreemd dat er in een post-conflict land als Bosnië-Herzegovina wordt gefraudeerd, concludeert Vera Devine. Zij schrijft dat '[t]he combination of massive inflow of international funding and a political class created by, and in some cases implicated by, the lawlessness of the conflict years created an environment in which corruption could flourish'. In augustus 1999 werd in de New York Times een artikel van Chris Hedges geplaatst, waarin hij beweerde dat er in Bosnië-Herzegovina voor één miljard Amerikaanse dollars aan donorgelden was ontvreemd. In Bosnië-Herzegovina werd deze beschuldiging in eerste instantie bevestigd, maar al snel weer ontkent. Wel waren er een aantal Bosnische ambtenaren ontslagen in verband met corruptie. Het gevolg van deze vermoedens, bevestigingen, ontkenningen en al dit gedraai was dat er onderzoeken werden ingesteld, onder andere door de Wereldbank en de Europese Unie, twee belangrijke donoren. Na deze onderzoeken bleek inderdaad dat er sprake was van grootschalige corruptie. Er werden fictieve ruiming van mijnevelden in rekening gebracht, opdrachten niet uitgevoerd en fictieve contracten gesloten. Zowel de Bosnische autoriteiten als de voor het ontruimen aangestelde aannemers deden hier aan mee.

Het donorvertrouwen werd door het uitlekken van deze fraude ernstig geschaad. In 1999 kwam nog ruim 24 miljoen dollar aan donorgeld binnen voor ontmijning. In 2000 nog maar een krappe 19 miljoen dollar en in 2001 weer een miljoen minder. In 2002 zelfs nog maar 6 miljoen dollar. Een flinke daling van het donorgeld is natuurlijk niet alleen toe te schrijven aan de ontdekte fraude, maar ook wellicht aan 'donorfatigue'. De donoren wilden nieuwe projecten in andere landen, zoals Irak en Afghanistan steunen, en schrapten of verminderden de donaties aan Bosnië-Herzegovina.

Toen in 2000 ook nog bleek dat zelfs de Demining Commission prijsafspraken had gemaakt met de aannemers die de ontruiming uitvoerden, was het hek van de dam. De Bosnische Raad van Ministers werd aangeraden de gehele Demining Commission te ontslaan. Leden van deze commissie hadden zichzelf namelijk verrijkt ten koste van het ontmijningsproces. Er werd een nieuwe commissie aangesteld, die verantwoording moest afleggen aan het Ministry of Civil Affairs and Communication. De leden van de Demining Commission waren ambtenaren van dit ministerie die het als deeltijd baan naast hun gewoonlijke werk deden. De Demining Commission kreeg zo veel minder invloed, opdat de commissie minder fraudegevoelig werd.

Het teruglopen van donorgelden was niet de enige reden waarom er financiële problemen waren. Het BHMAC was een erg zwak instituut, omdat

het maar gedeeltelijk de Mine Action Centres van de verschillende entiteiten kon aansturen. Het Federation Mine Action Centre (FedMAC) en het Republica Srpska Mine Action Centre (RSMAC) gingen steeds meer een eigen leven leiden. Ook hadden beide MAC's hun eigen administratie en voor meer efficiëntie zou dit gecentraliseerd moeten worden. Het gebrek aan samenwerking bracht hoge kosten met zich mee. Zo werden er bijvoorbeeld mensen getraind voor ontminning, maar was het onduidelijk of ze wel aan de slag konden na hun training. Ook waren de salarissen van de mensen die zich met ontminning bezig hielden belachelijk hoog in verhouding met de lokale lonen. Hierdoor werd het ontminningsproces almaar duurder. De concurrentie met de commerciële ontminningsbedrijven was groot en leidde tot crimineel gedrag. Ook betichtte men elkaar vaak van inefficiëntie. Dit soort kinderachtige zaken zette het ontminningsproces in een kwaad daglicht.

Ontminning

In combinatie met de teruglopende donaties werd duidelijk dat er iets gedaan moest worden. In 2002 trad de 'Demining Law' in werking. De BHMAC kwam boven de FedMAC en RSMAC te staan en deze MAC's van de twee entiteiten moesten verantwoording afleggen aan het BHMAC. De kloof tussen de entiteiten werd zodoende verminderd en samenwerking werd enigszins gegarandeerd. Sweers concludeert echter 'dat door de invoering van de Demining Law de structuur slanker, de coördinatie strakker en de procedures sneller moesten worden. De nieuwe Demining Law was er niet op gericht om het ontminnen goedkoper te maken of om jaarlijks meer mijnen te gaan ruimen'.

De Demining Law heeft de organisatie van het ontminningsproces in Bosnië-Herzegovina dan wel flink verbeterd, de financiële problemen zijn blijven bestaan. Intussen zijn de camera's niet meer op het gebied gericht en zijn er andere conflicten uitgebroken die de aandacht vragen. Het belang van het ontruimen wordt er echter niet minder om.

Conclusie

Het probleem van landmijnen en UXO in Bosnië-Herzegovina is een complexe en ingewikkelde kwestie. Als de landmijnen blijven liggen zal de economische groei tegenvallen, kunnen vluchtelingen moeilijk of niet terugkeren en blijven er slachtoffers vallen. Het ene probleem, de landmijnen, zorgt er voor dat er een lijst met andere problemen ontstaat. Dit heeft weer consequenties voor de wederopbouw en de stabiliteit van de vrede. Het is dus van groot belang dat er ontminnd wordt. Helaas blijkt het erg moeilijk om iets op poten te zetten, zoals een organisatie die toezicht houdt op ontminning, in een land dat uit een conflict komt. Corruptie, fraude en andere maffia-achtige praktijken beheersen de post-conflict maatschappij en het ontminningsproces. Dit werd in Bosnië-Herzegovina nog eens versterkt door het feit dat de verschillende entiteiten met elkaar moesten gaan samenwerken. De Mine Action Centres van de verschillende entiteiten werkten totaal niet samen en er werden onnodig hoge kosten gemaakt. Door de malafide praktijken binnen de Demining Commission verloren de donors het vertrouwen en kwam er aanmerkelijk minder geld binnen. Dit bevorderde het ontminningsproces niet. De interne problemen werden wel opgelost, maar intussen was de focus van de donoren al op andere conflictgebieden gericht.

Al met al zal het nog jaren, zo niet decennia, duren voordat iedereen weer met een gerust hart door Bosnië-Herzegovina kan wandelen, zonder angst voor landmijnen of boobytraps. Helaas eindigt het probleem niet bij Bosnië-Herzegovina. Er liggen nog miljoenen landmijnen in landen als Afghanistan, Cambodja, Eritrea, Ethiopië en Libanon. Kortom, er is werk aan de winkel.

... van Carine van Rhijn

Als ik de werkkamer van Carine van Rhijn binnenkom, zit ze rustig te lezen. Ze legt het boek onmiddellijk weg, maar dat lukt haar niet met het verhaal. Wat volgt is een enthousiast verhaal over zesde-eeuwse ascetische Ieren in koude rivieren en verbaasde Engelsen daaromheen. Het vuur waarmee ze de absurditeit van de situatie probeert over te brengen, verraadt al dat haar eerste reactie op de vraag naar haar passie onterecht was. Lacherig had ze mij meegedeeld dat die passie 's ochtends slechts uit koffie bestond. Nu slaat ze echter een geheel andere toon aan.

'Wil je mijn passies alfabetisch of thematisch horen? Het zijn er zoveel!', zegt ze. Ze besluit te beginnen met wat ze haar 'grote liefde' noemt. Een liefde die begon op haar veertiende: 'er was eens een lange, lange zomervakantie en twee welwillende ouders die zich afvroegen: wat moet dat kind?' Dus werd ze op archeologisch kamp gestuurd, omdat ze dat misschien wel leuk zou vinden. Dat vond ze inderdaad leuk, en zo eindigde ze jaren later als veldarcheoloog in een klein Italiaans dorp waar ze elke zomer enkele maanden lang de 'troetelallochtoon' van de Italiaanse gemeenschap was.

Hoewel we Carine van Rhijn kennen als docente middeleeuwen – wat haar tegenwoordig weerhoudt van lange zomerverblijven in Italië –, doet ze meer. Haar specialisatie als veldarcheoloog komt overeen met haar specialisatie binnen geschiedenis. Dit betekent echter niet dat andere periodes haar niet interesseren. 'Ik sta net zo lief tot mijn middel in de zachte modder in Schiedam om een achttiende-eeuwse jeneverstokerij op te graven.' Het is echter het mooist als beide interesses samenkomen in één project.

Het begon ooit allemaal met haar grote liefde voor de graverij, voor de kruiwagens en de pikhouwelen. Zoals haar moeder het verwoordde: 'Ach, het kind is het zandbakstadium nooit ontgroeid.' De 'kick' is het vinden van dingen die eeuwen het daglicht niet hebben aanschouwd, maar vooral het vinden van het 'menselijke' boeit haar. Ook binnen haar beroep als historica zijn het de beweegredenen van mensen die haar interesseren. Dat kunnen mensen zijn die nu leven, maar ook mensen die al tweeduizend jaar dood zijn. Interessant is om uit te zoeken wat er achter sommige kwesties zit die op het eerste gezicht onbegrijpelijk lijken. Dat interesseert haar ook in de middeleeuwen: een wereld die totaal anders is dan de onze, maar toch ook herkenbaar is. Tenminste, als je je best doet. 'Het is een puzzel, maar een puzzel die gaat over mensen, en die zijn nooit stom, achterlijk of primitief. Mensen hebben altijd heel diep nagedacht – het is de taak van historici en archeologen om proberen uit te vinden waarover ze zoal dachten, wat ze dachten en waarom ze dat dachten.'

Hoewel haar zoektocht naar het menselijke haar interesse voor middeleeuwse archeologie en geschiedenis bindt, zijn beide vakgebieden toch

zeer verschillend: 'Geschiedenis gaat over de verhalen die mensen hebben willen bewaren, archeologie gaat over wat ze hebben weggegooid of vergeten zijn.' Wat historici doen is diep nadenken over het ontbrekende midden tussen deze twee extremen.

Interesse voor geschiedenis lijkt logisch voort te vloeien uit haar vroeg ontstane graafwoede. Toch is de interesse voor het historisch onderzoek langzamer gegroeid. Gedeeltelijk uit pragmatische gronden is deze passie ontstaan, misschien zelfs bewust gecreëerd. Als zeventienjarige had ze zelf ingezien dat archeologie meer betekenis krijgt als je de historische achtergronden kent. Toch heeft ze geschiedenis en archeologie altijd proberen te combineren, ook omdat ze niet één ding kán doen. Archeologie komt terug in haar onderzoek en waar mogelijk in colleges: alleen teksten zijn niet zaligmakend, je moet mensen ook over 'dingen' laten nadenken. Bovendien is het heilzaam om geschiedenis af te wisselen met archeologie: 'Het is goed voor de ziel om met kruiwagens te sjouwen.'

Haar interesse in het menselijke komt in beide vakgebieden terug. Dat betekent bovendien dat ze niet past in het stereotype beeld van de historicus die zich opsluit om zich op zijn onderzoek te storten. Ze zoekt niet alleen mensen in de geschiedenis, maar ook om haar heen: 'maandenlang in eenzame opsluiting diep na zitten denken, is niet echt iets voor mij. De oplossing is om met mensen samen te werken. Geschiedenis hoeft geen kluizenaarsvak te zijn.' Daarbij probeert ze ook altijd de weerslag van de geschiedenis in het heden te zien. Zo kan ze een auto volladen met mensen om kastelen in de achterhoek, of een klein gehucht in Noord-Frankrijk te gaan bekijken. Of ze uit haar frustratie over een college met onvoorbereide eerstejaars door op de computer in de huid van een superheld te kruipen en op wat monsters in te slaan: 'Dat is goed voor de zielhygiëne, dat zouden meer mensen moeten doen.'

Er zijn verschillende manieren om naar de geschiedenis te kijken. Hoe je dat doet is een kwestie van karakter: 'ik ben niet zo in de wieg gelegd voor het gortdroge ploeg- en ploeterwerk op de vierkante millimeter waar sommige historici juist heel blij van worden. Ook hier doemt de overeenkomst met de archeologie weer op, waarbij ze ook liever een schop dan een kwastje hanteert.

Kenmerkend voor Van Rhijn is het enthousiasme waarmee ze beide vakgebieden beoefend. Ze kan zich laten meeslepen door nieuwe ontdekkingen, zowel in haar professionele bestaan als in haar privé-leven. Een aardig voorbeeld is het plezier dat ze heeft in het maken van heel moeilijke Pakistaanse curry's, en het vinden van alle ingrediënten daarvoor. Op een gegeven moment komt dan echter de werkelijkheid weer binnen: 'dan moet opeens de afwas gedaan worden, of dan staan er vijfhonderd lege flessen in de keuken.'

Het belangrijkste is dat je dat enthousiasme niet voor jezelf houdt, ook hierin zoekt ze de mensen op. Daarom is het onderwijs zo'n grote passie: 'je

begint met een contemporaine bron, bijvoorbeeld een boek uit de zevende eeuw, en hoopt dat mensen na een paar weken niet meer dat boek zien, maar de schrijver horen spreken en hem beetje bij beetje beter gaan begrijpen.' Ze probeert mensen mee te krijgen in haar interesse voor het verleden. Met enthousiasme vertelt ze hoe ze op een gegeven moment 'de kwartjes in die hoofden hoort vallen', waarna ze links en rechts door haar studenten wordt ingehaald als die hun neus volgen en zich zelf op hun deelonderzoeken storten. E-mails om drie uur 's nachts van studenten die zich echt mee laten slepen, daar wordt ze gelukkig van: 'dat je iemand opnieuw kunt leren lezen.'

Uiteindelijk blijft ze zoeken naar dat menselijke: in de boeken, in haar colleges en in de grond. Eén van haar mooiste ervaringen wat dat betreft was in een klooster in Italië. De kamer lag vol met troep en de fresco's waren van de muur gekomen. Opeens ontwaarde ze tussen al die stukken een helder geschilderd brokstuk van een oog dat haar aankeek. Hier kwamen heden en verleden opeens samen op de manier waar ze steeds naar lijkt te zoeken. 'Dit was het verleden dat terugkeek.'

Christie Miedema

Dr. Carine van Rhijn promoveerde in 2003 op de dissertatie 'Shepherds of the Lord. Priests and episcopal statutes in the Carolingian period' en is junior docent Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht.

Herinneren wat men liever zou vergeten

Overleven na de Goelag. Het lot van Stalins slachtoffers na hun kamptijd

Nanci Adler

Uitgeverij Contact: € 24,90 336 p.

ISBN 90-254-2525-9

Het juiste boek op het juiste moment, daar lijkt Nanci Adler naar te hebben gestreefd. Haar verhaal over de voormalige gevangenen van Stalin, *Overleven na de Goelag*, kon niet eerder geschreven worden, vanwege gesloten archieven en zwijgzame mensen, maar het kon ook niet later worden geschreven. De korte vrijheidsgolf in Rusland is inmiddels voorbij en Adler kon niet terugkeren naar archieven die zij eerder wel in had kunnen zien. De gevolgen voor nieuw onderzoek naar dit onderwerp zijn overduidelijk. Daarnaast is er een andere factor die tot haast maande zo stelt Adler zelf: 'Terugkerende ex-gevangenen uit de stalinistische periode zijn een uitstervend ras.' Adlers onderzoek vond daarmee plaats in de periode waarin het

meest uitgebreide bronnenmateriaal over de onderzochte periode beschikbaar was. Is het daarmee ook het juiste boek op het juiste moment?

Geschiedenis is vaak de geschiedenis van de overlevenden: zij die het na kunnen vertellen. Hun verhaal richt zich daarmee meestal wel op datgene dat zij overleefd hebben en niet over het leven na deze strijd om het bestaan. Adler wil deze leemte vullen met betrekking tot de slachtoffers van Stalin. Een dergelijke overlevendengeschiedenis kan op veel manieren geschreven worden. Maar zolang zij nog in leven zijn, blijven de overlevenden zelf een factor om rekening mee te houden. Dat kan op twee manieren uitpakken: enerzijds kunnen zij een waardevolle informatiebron zijn, die verder gaat waar de archieven stoppen. Anderzijds bestaat het gevaar dat dergelijke onderzoeken, door te zwaar op getuigenverklaringen te leunen, gevangen blijven in de gevoelens van de overlevenden en weinig meer worden dan een uitgebreide vorm van traumaverwerking.

Adlers onderzoek is gevoelig voor dit gevaar: ze besteedt veel aandacht aan de psychologische kanten van *oral history* en leunt voor haar onderzoek zwaar op *Memorial*, een Russische organisatie die is opgericht door overlevenden van de Goelag waarbinnen zowel psychologische hulp als historische motieven een rol spelen. Ze weet deze 'gevaaren' echter te compenseren

door gedegen archiefonderzoek en door duidelijk de aandacht te vestigen op de voor- en nadelen van het gebruik van *oral history*: iets wat niet van alle gebruikers ervan gezegd kan worden.

Hoewel het haar bedoeling is om *oral history* te gebruiken 'om niet náár individuen te kijken, maar om dóór hen naar het politieke systeem te kijken', spelen individuen een belangrijke rol in haar verhaal. Haar betoog is, vanaf de eerste fysieke vrijlatingen in de jaren veertig, tot de bevrijding van de kampherinneringen met behulp van *Memorial* in de jaren tachtig, doorspekt met individuele verhalen die illustreren en verhelderen. Ze zet de moeilijkheden van de terugkerende kampgevangene uiteen, zoals de reisbeperkingen en verbanningen waar vele ex-gevangenen en hun familieleden mee te kampen hadden. Het bleek bovendien moeilijk woonruimte te vinden, een baan te krijgen, weer lid te worden van de partij of zelfs je huwelijk te hervatten. Naast deze persoonlijke aspecten van de terugkeer uit de Goelag, belicht Adler ook de invloed die de terugkeer van deze mensen had op de maatschappij en de politiek van de Sovjet-Unie. Terugkerende slachtoffers van Stalin herinnerden de Sovjetmaatschappij en haar leiders immers aan een geschiedenis die zij liever wilden vergeten. De gevolgen van dit leven in een taboe, tekenden niet alleen de levens van de overlevenden en hun familie, maar zouden eind jaren tachtig in de vorm van acties door *Memorial* ook een rol in de rest van de maatschappij gaan spelen. De jarenlange stilte waar velen aan toe hadden moeten geven, heeft ook direct gevolgen voor Adlers onderzoek zelf: terwijl sommigen niet meer kunnen stoppen met praten, zijn er ook ex-gevangenen die nog steeds niets kunnen of durven zeggen en nog steeds gebukt gaan onder de angst voor nieuwe repressie.

Daarmee is Adlers boek meer dan een geschiedenisstudie pur-sang. Het is ook een beschrijving van het huidige Rusland en hoe dat met haar verleden omgaat. Adler heeft een mijnenveld betreden, waarbij ze haar weg moest zien te vinden tussen traumaverwerking, taboes, politiek, hevige gevoelens, hernieuwd stilzwijgen en de strenge eisen van haar vakgenoten. Want dat het haar bedoeling was een gedegen academisch werk op te zetten, blijkt uit haar gestructureerde aanpak en haar overvloedige verontschuldigungen voor onderwerpen die buiten het bestek van haar studie vallen. Verontschuldigungen die ze achterwege had mogen laten: elk verhaal maakt immers keuzes. Adler heeft moeten kiezen tussen de slachtoffers en de wetenschap. Ze heeft voor het laatste gekozen, maar met zoveel mogelijk individuele aandacht voor de eerste.

Christie Miedema

Vrouwen als verklaring voor arm en rijk

Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa

Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden

Uitgeverij Boom; € 18,50 123p.

ISBN 90-8506-343-4

Sinds enkele jaren wordt er door economisch historici een verwoed debat gevoerd over de vraag waarom West-Europa in de achttiende eeuw wel industrialiseerde en China niet. Deze toenemende interesse voor China is interessant. Gedurende lange tijd is aan de (economische) geschiedenis van Azië weinig aandacht besteed. Hoewel in de periode na de Tweede Wereldoorlog het Westers triumfalisme in de geschiedschrijving bekriftiseerd werd, bleef als vanzelfsprekend het idee bestaan dat Europa al voor de Industriële Revolutie een grote voorsprong had op Azië. Dit idee – dat de oorzaken van de ‘European Miracle’ gevonden kunnen worden in de eeuwen voor de Industriële Revolutie – is bekriftiseerd door een aantal revisi-onistische historici. De bekendste is zonder twijfel Kenneth Pomeranz, die in zijn boek *The Great Divergence* betoogt dat eind achttiende eeuw de ontwikkeldste gebieden van China en Japan niet onderdeden voor West-Europa. Zijn these is dat rond 1800 een omslagpunt – een *Great Divergence* – plaatsvond en dat factoren als de aanwezigheid van steenkool en de ontdekking en exploitatie van de Nieuwe Wereld in het succes van West-Europa een belangrijke rol speelden.

In *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* leveren Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden hun bijdrage aan dit debat. In dit boek betogen de auteurs dat al in de late Middeleeuwen in de landen rond de Noordzee fundamentele veranderingen optraden in de verhouding tussen man en vrouw. Deze fundamentele veranderingen vormden de wortels van het kapitalisme dat later in deze regio ontstond. Centraal in het betoog van De Moor en Van Zanden staat het Europese huwelijkspatroon. Dit idee, dat al in de jaren zestig is ontwikkeld door de Noorse demograaf Hajnal, kenmerkt zich door een relatief hoge huwelijksleeftijd van zowel mannen als vrouwen. Bovendien is opvallend dat in West-Europa een niet onaanzienlijk deel van de bevolking nooit trouwde en kinderen kreeg. Een belangrijke oorzaak voor dit patroon dat zich vooral in de landen rond de Noordzee manifesteerde, zo betogen de auteurs, is de grotere gelijkheid die ontstond tussen man en vrouw en tussen generaties: er ontstonden democratischer machtsverhoudingen. Vader bepaalde niet langer met wie zijn kinderen trouwden: voor een huwelijk was toestemming van beide huwelijkspartners vereist. Vrouwen werden niet – zoals bijvoorbeeld in China het geval was – al op jonge leeftijd uitgehuwelijkt en opgenomen in de familie van de man. Bovendien werd het erfrecht in West-Europa zodanig ingericht dat ook vrouwen konden erven.

Waarom ontstond dit op consensus gebaseerde huwelijkspatroon nu

juist in West-Europa? Duidelijk is dat de katholieke kerk een belangrijke rol speelde. Paus Gregorius IX bepaalde in 1234 dat een huwelijk gesloten werd voor en door God. Zowel de rol van de priester als de vader was van ondergeschikt belang; een huwelijk kon alleen plaatsvinden met instemming van beide huwelijkspartners. Een fundamentele voorwaarde voor het ontstaan en de consolidatie van dit huwelijkspatroon was de opkomst van de arbeidsmarkt in de late middeleeuwen. De mogelijkheid tot loonarbeid maakte kinderen minder afhankelijk van hun ouders. Zowel mannen als vrouwen waren in staat als loonarbeider hun geld te verdienen en een eigen huishouden op te zetten. De Zwarte Dood van 1348 vormde een belangrijke katalysator van dit proces, omdat het zorgde voor een tekort aan arbeidskrachten.

In West-Europa ontstond zo een systeem waarin huishoudens zeer sterk op de markt gericht waren. Een belangrijk gevolg van dit huwelijkspatroon was dat in West-Europa geschoolde arbeid in vergelijking met China goedkoop was. Er valt daarom een duidelijke relatie aan te wijzen tussen enerzijds de toegenomen participatie op de arbeidsmarkten en de stijgende investeringen in menselijk kapitaal en anderzijds de opkomst van het Europese huwelijkspatroon en het economische succes van het Noordzeegebied in de periode na 1600.

Met dit boek hebben De Moor en Van Zanden een helder, erudiet en prettig leesbaar essay geschreven waarin grote verbanden (gelukkig) niet worden geschuwd. Toch heeft dit – door de nadruk op het microniveau – niet geleid tot een abstract en door vage structuren gedetermineerd verhaal. Bovendien wordt gebruik gemaakt van allerlei kadertjes die het verhaal zondermeer verlevendigen. Vooral de ‘girlpowerindex’ en de uitleg over de positie van vrouwen in Edam en Zeevang zijn zeer interessant. Wat echter niet helemaal duidelijk wordt, is waarom de rooms-katholieke kerk zo de nadruk legde op wederzijdse instemming van beide huwelijkspartners. Blijkbaar bestonden er al in de negende eeuw – toen de ‘consensusdoctrine’ voor het eerst werd aangenomen – verschillende culturele patronen ten opzichte van China. Het is bovendien niet helemaal duidelijk waarom de auteurs hun verhaal besluiten met de opmerking dat het ‘koppige gedrag’ van bepaalde individuen van doorslaggevend belang kan zijn geweest. De kracht van het boekje ligt nu juist in de grote en structurele verbanden die gelegd worden.

Met hun boek hebben De Moor en Van Zanden een zeer interessante bijdrage geleverd aan het debat zoals geïnitieerd door Pomeranz. Ze laten zien dat ‘the Rise of the West’ misschien toch eerder plaatsvond dan soms gedacht. Zoals onlangs is aangetoond door onderzoek naar reële lonen blijkt dat het Noordzeegebied in de achttiende eeuw wél beter presteerde dan China. Hoewel de these van Pomeranz voor de rest van Europa misschien nog wel opgaat, maken De Moor en Van Zanden overtuigend duidelijk dat de wortels van het succes van West-Europa toch eerder gezocht moeten worden.

Tom van Bruggen

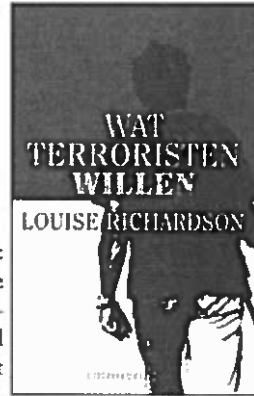
Wraak, roem en reactie

Wat terroristen willen

Louise Richardson

Uitgeverij Contact; € 34,90 352 p.

ISBN 978-90-254-2544-9

Terroristen hebben drie korte termijn doelen: wraak roem en reactie. En religie alleen is niet de oorzaak van terrorisme. Alleen als we deze motieven goed begrijpen, kan een potentieel succesvol anti-terrorismebeleid gevoerd worden. Dit is het belangrijkste punt dat Louise Richardson, specialist op het gebied van terrorisme en internationale veiligheid en onder andere verbonden aan Harvard University, maakt in haar boek *Wat terroristen willen*.

In het eerste deel van het boek gaat Richardson, die opgroeide in een kleine Ierse provincie stad in de jaren zestig en zeventig, in op de geschiedenis van het terrorisme, waarbij ze naast de vele terroristische groeperingen uit de moderne tijd de Zeloten uit de klassieke tijd, de Assasijnen vanaf de middeleeuwen en de Indiase Thugs tot de moderne tijd noemt. Hierbij laat ze zien dat terrorisme van alle tijden is en verschillende groeperingen overeenkomstige kenmerken hadden en hebben. Terroristen zijn, zo betoogt Richardson, politiek geïnspireerd, ze gebruiken of dreigen met geweld, ze willen een boodschap overbrengen, ze kiezen een daad en slachtoffer met symbolische betekenis, ze worden gevormd door niet-nationale groeperingen en ze plegen opzettelijk geweld tegen burgers.

Terrorisme komt voort uit wat Richardson noemt 'een dodelijke cocktail van drie ingrediënten', namelijk een vervreemd individu, een groep die de gelegenheid creëert en een legitimerende ideologie. Terroristen zien de wereld vaak zwart-wit, beweren te strijden in het belang van de groep waarmee ze zich identificeren en willen wraak. Wanneer zij zich aansluiten bij een organisatie met een ideologie of religie die het gebruik van geweld voor de goede zaak zinvol acht, zijn de voorwaarden voor terroristische activiteiten geboren. Het meest opvallende punt waar Richardson op wijst, is dat religie niet het doel op zich is van terroristen. Religie is vaak een symbool van etnische identiteit en dient als legitimerende factor voor geweld ten behoeve van een hoger doel. Zo heeft Osama Bin Laden naar alle waarschijnlijkheid niet als doel het bekeren van het Westen, wel wil hij het Westen uit de moslimwereld verdrijven, zodat die weer kan terugkeren naar het kalifaat en de sharia.

Hierop aansluitend noemt Richardson nog een ander opmerkelijk punt: terroristen hebben duidelijke korte termijn doelen, maar vaak opvallend vage ideeën over de lange termijn. Osama Bin Laden (Al Qaeda), Abimael

Guzmán (Lichtend Pad), Paul Reyes (FARC), Vellupillai Prabhakaran (Tamil Tijgers) en Sjamil Basajev (Tsjetsjenie) hebben geen helder idee over de maatschappij die ze willen vestigen. Richardson: 'Zelfs de leiders van deze groepen worden niet gedreven door het visioen van de nieuwe wereld, maar vooral door hun woede over de onrechtvaardigheid van het bestaande.'

De belangrijkste motieven voor terroristen worden dus bepaald door de doelen op de korte termijn: wraak, publiciteit (verspreiden van angst door de media), het afdwingen van specifieke concessies (zoals het vrijlaten van gevangenen), chaos veroorzaken en repressie uitlokken (in de hoop dat een regering zich door een harde reactie vervreemd van het publiek). En dan is er nog een laatste motief, dat verder gaat dan publiciteit en dat verklaart waarom terroristen bereid zijn hun leven te geven voor het doel waar ze voor strijden: roem. Religie is volgens Richardson een stimulerende factor, maar verklaart gezien het hoge aantal vrijwilligers onder seculiere groeperingen niet waarom iemand bereid is martelaar te worden. Roem heeft met loyaliteit en eer in de gemeenschap te maken en de hoop bij te dragen aan het behalen van een hoger doel. Richardson: 'Zelfmoordterrorisme is een effectief middel gebleken om wraak te nemen, roem te vergaren en een reactie teweeg te brengen.'

In het tweede deel van *Wat terroristen willen* koppelt Richardson haar conclusies uit het eerste deel aan wat de Amerikanen en de internationale gemeenschap nu te doen staat in de strijd tegen het terrorisme. Zo hebben de V.S. de fout gemaakt het terrorisme de oorlog te verklaren, dit was juist de reactie die terroristen willen uitlokken. De V.S. hebben de kans gemist 'het Amerikaanse publiek te informeren over het wezen van het terrorisme'. Effectief anti-terrorisme beleid, zo betoogt Richardson, heeft onder andere te maken met het kennen van de drijfveren van terroristen, een degelijke inlichtingendienst, internationale samenwerking en geduld.

Deel één is verreweg het interessantste deel van Richardsons onderzoek, met vele voorbeelden van groeperingen uit uiteenlopende tijden en delen van de wereld. Het vlot geschreven en helder gestructureerde betoog wordt hooguit zo nu en dan vertroebeld door de verwarrende lay-out van de tussenkoppen, waardoor het soms onduidelijk is op welk niveau in de argumentatie de lezer zich bevindt.

Rogier Koedijk

Een miljoen doden is een statistiek, één leven is een tragedie

De koning is dood!

Een hofdame in de revolutie

Caroline Hanken

Uitgeverij Augustus; € 18,90 213 p.

ISBN: 90-457-0087-5

Toen geschiedenis nog alleen over grote mannen en grote gebeurtenissen ging, was de meeste geschiedschrijving overzichtelijk. Een verhaal over een handvol van actoren door wiens beslissingen de wereld gevormd werd. Zelfs toen was de Franse Revolutie al een uitzondering. De opeenvolging van gebeurtenissen, soms in weken in plaats van de meer gebruikelijke jaren, lieten zelfs de ervaren geschiedschrijver duizelen bij de poging er een overzichtelijk verhaal van te maken.

Nu de geschiedschrijving veranderd is en we verder kijken dan de scepter lang is heeft deze periode de helderheid aangenomen van een Hollandse hemel tijdens een sneeuwstorm. Ontelbare facetten van het verhaal worden bekeken en gewogen om een schimmig idee te krijgen van het geheel. Gevolg van de vele nieuwe invalshoeken is dat de oude, politieke geschiedenis enigszins in het achterveld geraakt. Het verhaal van de het hof, de grote staatsmannen en overige adel was tenslotte al bekend en daarover kon weinig nieuws meer gevonden worden.

In *De Koning is dood!* heeft cultureel antropologe Caroline Hanken wel een aparte invalshoek gevonden. Nadat ze bij toeval was gestuit op de belevenissen van een aantal hofdames tijdens de revolutionaire periode werd ze gefascineerd door dit nieuwe beeld van adellijke vrouwen die niet voldeden aan het verwende en hulpeloze stereotype. Op zoek naar verdere informatie ontdekte ze dat één van de dames mee had gedaan aan één van meest populaire modes in de vroege 19de eeuw; madame de La Tour de Pin had een autobiografie geschreven. Bovendien had deze adellijke dame alle gebeurtenissen van de periode, van het hof van Lodewijk XVI en de Revolutionaire oorlogen, tot de Terreur heeft meegemaakt. In *De Koning is dood!* vertelt Hanken aan de hand van deze biografie daardoor niet alleen het verhaal van Lucy de La Tour du Pin maar indirect ook hoe de gebeurtenissen van die jaren ervaren werden door iemand uit de hogere klasse.

Het is makkelijk om in de grote gebeurtenissen te vergeten dat er echte mensen in het spel zijn. De tragiek van de vele mensen die ofwel gedood werden of wier leven onherkenbaar veranderd werd door de Revolutie wordt dan al snel uit het oog verloren. Hanken weet door één relatief onbetekenend

persoon cruit te lichten de dramatiek van de gebeurtenissen goed te illustreren.

In het boek komen echter niet alleen Lucy's ervaringen aan bod. Hanken zelf onderbreekt het verhaal regelmatig om haar indrukken van de gebeurtenissen te geven en te vertellen hoe haar zoektocht naar sporen van madame de la Tour de Pin's verliep. Op zich is dit een goede manier om het verhaal te gronden in de 21ste eeuw, en buiten de memoires om meer uitleg te kunnen geven. Helaas zijn deze stukken zeker niet altijd even boeiend en onderbreken zij te vaak stroom van het verhaal. Sowieso is heeft het boek een ierwat haperend verloop. Het feit dat de memoires gedeeltelijk in de derde persoon tegenwoordige tijd zijn geschreven zal bij sommigen eerder een verhaal voor het slapengaan oproepen dan een goed historisch verhaal. Toch is dit, na enige gewenning, goed te verteren.

In het geheel is *De koning is dood!* een interessant boek, met een redelijk zwakke schrijfstijl die het plezier echter niet hoeft te bederven.

David Onland

Verboden te verzamelen?

In deze tentoonstelling staan museale kwesties bij het verzamelen en presenteren van objecten door het Rijksmuseum van Oudheden centraal. Het museum biedt daarmee een kijkje achter de schermen. Voorwerpen uit de eigen collectie illustreren de problematiek.

12 juni 2007 t/m 28 oktober 2007, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Achter het zilveren masker

Het museum bezit een bijzondere groep Romeinse ruitershelmen uit de eerste eeuw na Chr. De helmen en maskers zijn met groot technisch vernuft en materiaalbeheersing vervaardigd. Een aantal aspecten van materiaalgebruik en vervaardiging is nog onduidelijk. Om deze vragen te beantwoorden is onlangs is een technisch onderzoek gestart naar de vervaardiging van deze opmerkelijke helmen. De eerste resultaten worden gepresenteerd in een kleine tentoonstelling op de galerij van het museum.

2 juni 2007 t/m 18 november 2007, Museum Het Valkhof, Nijmegen

Bevrijdingsmuziek

Na vijf jaar bezetting volgde in mei 1945 een muzikale ontlading. De tentoonstelling toont een grote hoeveelheid bladmuziek, aangevuld met vrolijke foto's en verhalen over de bevrijdingsvreugde, maar ook over afwachten, bang zijn en toch zingen. Een expositie over de onvergetelijke impact van muziek tijdens de bevrijding.

3 mei 2007 t/m 31 december 2007, Verzetsmuseum, Amsterdam

Peperdure textiel. Statussymbolen uit Lampung

In deze tentoonstelling staat de hoogwaardige collectie textiel uit het gebied Lampung (Zuid-Sumatra) van het museum centraal. Deze kleding valt niet los te zien van de peperhandel in Lampung ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) en de welvaart die deze met zich meebracht voor zowel Nederland als Lampung. De tentoonstelling laat meerdere aspecten zien: een inleidend gedeelte over de peperhandel in heden en verleden (VOC), algemene informatie over het gebied Lampung (o.a. de ligging en de sociale structuur) en natuurlijk veel mooie sjaals- en tapisdoeken.

14 juli 2007 t/m 27 januari 2008, Museum Nusantara, Delft

Galerijtentoonstelling Dokters van de Wereld

Ontwikkelingsorganisatie Dokters van de Wereld verleent medische hulp aan kwetsbare bevolkingsgroepen over de hele wereld. Fotojournalist Tom van der Leij is naar Papua afgereisd om het project in beeld en schrift vast te leggen. Het resultaat is te zien in een kleine, maar indrukwekkende fototentoonstelling.

26 april 2007 t/m 11 november 2007, Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden

Republika Srpska
Het verschil tussen woorden en daden

Ferenc Roos

Literatuur

Chollet, Derek, *The road to the Dayton Accords: A study of American statescraft* (New York) 2005.

Friedman, Francine, *Bosnia and Herzegovina: A polity on the brink* (London) 2004.

International Crisis Group, *Is Dayton failing? Bosnia four years after the peace agreement* (Sarajevo) 1999.

International Crisis Group, *The wages of sin: confronting Bosnia's Republika Srpska* (Brussel) 2001.

Paris, Roland, *At war's end: building peace after civil conflict* (New York) 2005.

Velikonja, Mitja, *Religious seperation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina* (College Station) 2003.

Bronnen

www.europeanforum.net

www.imf.org

www.news.bbc.co.uk

www.ohr.int

www.oscebih.org

www.sda.ba

**Post Traumatisch Stress Syndroom en traumaverwerking
Een vergelijking tussen de traumahulp na de Holocaust
en de traumahulp na de oorlog in Bosnië**

Margje Meeusen

Literatuur

- Arcel, Libby, T. e.a., *War Victims and Psycho-Social Care* (Zagreb 1994).
- Basara, Nermana en Bakir Mehi, 'Comorbidity of the stress reaction and lung disease on the clinical material during and after the war in Bosnia and Herzegovina' *ScienceDirect - International Congress Series* datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 15 december 2006.
- Centrum '45, Landelijk expertise Centrum voor getroffenen van Vervolg, Oorlog en Geweld, www.centrum45.nl, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 14 december 2006.
- Cogis Kenniscentrum voor Vervolg, Oorlog en Geweld, 'Oud worden met de Oorlog. Herinneringen die pijn blijven doen', www.cogis.nl/ouderen/oudr_files/f_ouder.pdf, datum laatste wijziging onbekend, bezocht 15 december 2006.
- Eggink, F. e.a., 'Gevolgen van de Oorlog', www.gevolgenvanoorlog.nl/page/pag_view.asp?pag_id=43, datum laatste wijziging onbekend, bezocht 21 december 2006.
- Forum Geestelijke Gezondheid, www.geestelijke-gezondheid.nl/ptss.htm, datum laatste wijziging onbekend, laatst gezien op 13 december 2006.
- Ijzendoorn, M.H., *Drie generaties Holocaust* (Amsterdam 2002).
- Jongedijk, R. e.a., 'Is er een plaats voor de Complexe Posttraumatische Stress Stoornis? PTSS en DES NOS nader beschouwd' *Tijdschrift voor Psychiatrie* 37 (1995) 43-54.
- Kant, Agnes en Alok Van Loon, 'Vrouwen van Srebrenica. Verslag van een bezoek.' (2001).
- Karadzin, Dragica en Ervin Poljac, 'Inventory of the Psychosocial Assistance Provided to the Survivors of the Srebrenica Fall, 1995' (2006) 5-7.
- Ministerie van Buitenlandse zaken, www.minbuza.nl/nl/reizenlanden/landen,bosnie_herzegovina.html, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 12 november 2006.
- Nieuws website, www.nieuws.nl, datum laatste wijziging 10 januari 2007, bezocht op 10 januari 2007.
- Op den Velde, W., 'Oorlogsneurosen en psychoanalyse', *Psychoanalyse & Geschiedenis*, (1996) 37-47.

- Relief Web, www.reliefweb.int/rw/dbc.nsf/doc100?OpenForm, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 17 november 2006.
- Stichting Toekomst Overlevenden Srebrenica, www.stos.nl/sTos-bestanden/sTos.htm, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 2 december 2006.
- Wiesel, Elie., *Nacht* (2^e druk; 2006 Amsterdam).
- Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klagen-cultuur* (Amsterdam 2002).
- Trimbos Instituut, www.trimbos.nl/default13335.html, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 4 januari 2007.
- Veteranen Instituut, www.veteraneninstituut.nl/viewpage.asp?pag_id=61, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 10 november 2006.
- War Child, www.warchild.nl, datum laatste wijziging onbekend, bezocht op 13 december 2006.
- Wings of Hope, www.wingsofhope.nl/projecten.php, datum laatste wijziging 6 januari 2006, bezocht op 7 januari 2007.

Bosnië-Herzegovina ondermijnd Perikelen rondom ontminning na een conflict

Sander van Vliet

Literatuur

- Sweers, Erik, *Het Bosnische ontminningsproces, Een studie naar de moei-zaam verloopende ontminning in naoorlogs Bosnië* (2003).
- Devine, Vera, 'Corruption in post-war reconstruction: the experience of Bosnia and Herzegovina' in: *Daniel Large ed., Corruption in Post War Reconstruction. Confronting the vicious circle* (2003).
- Hedges, Chris, 'Leaders in Bosnia are said to steal up to \$1 billion', *New York Times*, 17 augustus 2003.
- International Committee of the Red Cross, 'The Silent Menace: Landmines in Bosnia and Herzegovina', 1997, <http://www.icrc.org>.
- McArthur, Jennifer, 'Mine Action in Bosnia & Herzegovina. A report from my travels with the YMAAP group in July/August 2002', 2002, <http://www.ewb.ca/en/index.html>.
- Midden, Eric, 'Demining in Bosnia-Herzegovina', *Engineer* afl. 1 (2001).
- Mitchell, Shannon, 'Death, Disability, Displaced Persons and Development: The Case of Landmines in Bosnia and Herzegovina', *World Development* 32 (2004) 2105-2120.
- Trevelyan, James, 'Landmines in Bosnia-Herzegovina and Croatia', 1999, <http://www.mech.uwa.edu.au>.
- Hidden Killers: The global mine crisis. Department of State (Washington 1998).
- Landmine Monitor Report 2001, <http://www.icbl.org>
- The role of the military in Mine Action. Geneva International Centre for Humanitarian Demining (2003).

Bronnen

- Bosnia and Herzegovina Mine Action Centre, www.bhmac.org.
- Electronic Mine Information Network, www.mineaction.org.
- Demining Research at the University of Western Australia, www.mech.uwa.edu.au.
- Mine Action Investments, www.mineactioninvestments.org.

